

2008 -422

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ

Д.10.07.340 Диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 371.32 (572.2) (043.3)**

Осмонова Жусакан

**КЫРГЫЗ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫН
НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ**

10.02.01 – Кыргыз тили

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты**

Бишкек – 2008

Диссертациялык иш Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: филология илимдеринин доктору,
профессор Ж.Мамытов

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору,
профессор Ш.Жапаров

филология илимдеринин
доктору И.Абдувалиев

филология илимдеринин
доктору Т.Т.Токоев

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тил илими кафедрасы

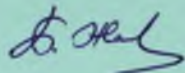
Диссертациялык иш 2008-жылдын 30-октябрында саат 10до Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Тил илими институтунда түзүлгөн (тең уюштуруучу – И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети) докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.07.340 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2008-жылдын 29-сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы

Б.А.Жайлообаев

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Фразеологизмдер өзгөчө тил бирдиги катары М.В.Ломоносовдун мезгилинде изилдене баштаганы менен, ошол кезден тартып, XIX кылымдын аягына чейин фразеология лексикографиянын объектиси катары эсептелип, илимий иликтөөлөр фразеологизмдердин маанисин чечмелөө жана алардын этимологиясын ачуу менен чектелген. Атайын изилдөөгө фразеологиялык сөз айкаштары XX кылымдын 30-жылдарында алынды. Так ошол убакта белгилүү тилчи Е.Д.Поливанов биринчи болуп фразеологияны өз алдынча лингвистикалык дисциплинага айландыруу зарылдыгы жөнүндөгү ойду айткан (1931, 119).

Совет мезгилинде фразеология илиминин өнүгүп-өсүшүнө жол ачылды. Бул эң алды академик В.В.Виноградовдун эмгектерине байланыштуу болгон. В.В.Виноградов сөздүн фразеологиялык байланыштуу мааниси, сөз менен фразеологиялык бирдиктин өз ара мамилеси, фразеологизмдердин классификациясы сыяктуу маселелерди изилдегени менен, бардык маселелерди теориялык планда иштеп чыга албады. Ошондуктан фразеология маселеси В.В.Виноградовдун бир катар эмгектеринде (1946; 1947) кайрадан изилдене баштап, бул фразеология теориясынын андан ары иштелишине чоң салым кошту.

Фразеологизмдер жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ар тараптан кеңири планда изилденип, толуп калган эмгектер – монографиялык изилдөөлөр, докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголуп, ар түрдүү илимий макалалар жарыкка чыгып, окуу китептери, окуу куралдары, методикалык колдонмолор жазылып, лекциялар окулуп, практикалык сабактар жүргүзүлүүдө. Фразеологизмдерди изилдөөгө карата мындай кызыгуулар бүгүнкү күндө да улантылууда.

Теманын актуалдуулугу. Фразеологизмдер сөздүк курам сыяктуу ар бир эле тилдин байлыгын көрсөтө турган байланыш-катыштын каражаты болуп эсептелет. Ошол эле учурда фразеологизмдер – сөздүк курамдын өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган тилдик көрүнүш.

Кыргыз тилинин фразеологиясынын айрым маселелерин изилдеген эмгектерде (Ж.Осмонова, Р.Эгембердиев, А.Назаров) көбүнчө фразеологизмдердин семантикалык табияты, көркөм чыгармада стилдик максатка ылайык эмоциялык-экспрессивдик өзгөчөлүктөрү жана фразеологиялык экспрессиянын жаралышындагы семантикалык факторлор каралса, кийинки изилдөөлөрдө (Г.Жамшитова, К.Кыдыев, Э.Ш.Абакирова жана И.Н.Исабеков) салыштырма типологиялык мүнөздөгү маселелер иликтөөгө алынган. Демек, аталган изилдөөлөр фразеологизмдерге тиешелүү болгону менен, фразеологизмдер алардын толук изилдөө объектиси боло алган эмес. Фразеологизмдерди өзүнө жакын турган тилдик көрүнүштөрдөн айырмалоо, алардын жалпылыктары менен бөтөнчөлүктөрүнүн чегин ажыратуу, фразеологиялык ширелишкен бир бүтүн маани менен өтмө маанинин келип чыгышы, фразеологизмдердин

негизги топтору, фразеологизмдердин грамматикалык табияты, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы жөнүндөгү маселелерге арналган атайын илимий иликтөөнүн жоктугу жана алардын илимий изилдөөлөргө муктаж экендиги темабыздын актуалдуулугун ырастайт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Фразеологизмдердин лингвистикалык табиятын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн, биринчиден, фразеологизмдердин өзүнө жакын турган башка туруктуу сөз айкаштары менен мамилесин, алардын ар биринин бөтөнчөлүктөрүн, жалпылыктарын белгилөө жана фразеологиялык маани менен лексикалык маанинин келип чыгышын, фразеологизмдердин семантикалык негизги топторун, грамматикалык түзүлүшүн, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышын аныктоо талап кылынат. Анткени бул маселелер туура чечилсе, тилдик каражаттардын ар биринин семантикалык, грамматикалык табияты туура аныкталат.

Экинчиден, айтылган маселелердин туура чечилишинин илимий-теориялык да, практикалык да зор мааниси бар экендигин эске алып, бул айтылгандарды ишке ашырууну изилдөөнүн негизги максаты катары эсептедик.

Жогоруда белгиленген максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй маселелерди чечүү милдеттери коюлду:

- Фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табиятын, алардын өз ара мамилесин, бул бирдиктердин эки башка лингвистикалык көрүнүш экендигин тактоо.

- Эркин сөз айкашы менен фразеологизмдердин спецификалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү аркылуу булардын эки башка категория экендигин белгилөө.

- Татаал сөздөр менен фразеологизмдер өз ара тыгыз байланышкан, бирок бири-биринен айырмаланган эки башка көрүнүш экендигин аныктоо.

- Макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин окшоштуктары менен айырмачылыктарын эске алуу аркылуу алардын арасына чек коюу.

- Фразеологизмдердин бир бүтүндүк маанисине карата алардын семантикалык негизги топторун белгилөө.

- Фразеологиялык көп маанилүүлүк менен лексикалык көп маанилүүлүктүн өзгөчөлүгүн белгилөө.

- Фразеологиялык синонимдер менен фразеологизмдердин варианттарынын негизги айырмачылыктарын, алардын эки башка каражат экендигин аныктоо жана фразеологиялык антонимдердин карама-каршылык чегин ажыратуу.

- Фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк маанисине байланыштуу алардын сөз түркүмдөрүнө болгон катышын белгилөө.

- Сөз тизмеги тибиндеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо.

- Фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк мааниси боюнча сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткаруу жөндөмдүүлүгүн белгилөө.

- Лингвистикалык илимдердин арасынан лексикографиянын алган ордун, анын теориялык жана практикалык маанисин белгилөө.

- Фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышында фразеологиялык сөздүктөрдү түзүүдөгү негизги принциптерди, алардын түрлөрүн тактоо.

- Бир тилдик фразеологиялык сөздүктөр менен эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөрдүн бөтөнчөлүктөрүн, алардын теориялык жана практикалык маанисин аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилинин фразеологиясы. Изилдөөнүн предмети – фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табияты, алардын өз ара мамилеси, фразеологизмдердин өзүнө жакын турган туруктуу сөз айкаштары менен карым-катышы, фразеологиялык бир бүтүндүк маани жана өтмө маани, фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору, грамматикалык табияты, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, алардын негизги принциптери.

Проблеманын изилдениш даражасы. XIX кылымдын аягына чейин лексикографиянын алкагында каралып келген фразеология XX кылымдын 30-жылдары өз алдынча лингвистикалык дисциплина катары калыптана баштаган (Е.Д.Поливанов, 1931, 119).

Фразеология тармагынын андан аркы өнүгүүсү совет мезгилине туура келип, бул баарыдан мурда В.В.Виноградовдун эмгектерине байланыштуу болгон. Эгерде буга чейин изилдөөлөр фразеологизмдердин мааниси жана этимологиясы менен гана чектелсе, эми фразеология маселеси советтик тил илиминин алдындагы негизги проблемалардын бири катары коюлду. Натыйжада орус жана бир нече башка тилдердеги фразеологизмдерди илимий негизде терең, ар тараптан изилдөөгө арналган бир кыйла эмгектер – монографиялык изилдөөлөр, макалалар жарыкка чыкты. Буга далил катары А.В.Кунин (1953), А.И.Ефимов (1954), Б.А.Ларин (1956), О.С.Ахманова (1957), В.Л.Архангельский (1964), А.М.Бабкин (1964), М.Т.Тагаев (1966), Н.Н.Амосова (1965), Н.М.Шанский (1969; 1985), В.П.Жуков (1986) ж.б.у.с. көрүнүктүү лингвисттердин эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Түрк тилдери боюнча фразеологиянын изилденишинде бир кыйла баалуу салым кошкон төмөнкүдөй белгилүү лингвисттерди атоого болот: С.К.Кенесбаев (1946; 1954), Г.Х.Ахатов (1954), Г.А.Байрамов (1959), Ч.Г.Сайфуллин (1961), Ш.У.Рахматуллаев (1966), Г.Х.Ахунзянов (1972), З.Г.Ураксин (1975) ж.б.

Ал эми кыргыз тил илиминде фразеологизмдер, негизинен, 1940-50-жылдары сөздүктөрдү түзүүгө байланыштуу гана практикалык максатта эске алынып келген (К.К.Юдахин, 1940; 1965). Фразеологизмдерди илимий-теориялык аспектиде изилдөө алтымышынчы жылдардын аяк

ченінде, жетимишинчи жылдардын башында колго алынган (Ж.Осмонова, 1970). Андан он-он беш жыл өткөндөн кийин фразеологизмдердин айрым маселелерине арналган бирин-экин изилдөө иштери (Р.Эгембердиев, 1980; А.Назаров, 1985) жүргүзүлгөн. Бул багытта илимий иликтөө иштери дагы убактылуу солгундай түшүп, он беш жылдай убакыттан кийин салыштырма-типологиялык планда, тагыраак айтканда, эки тилдин (орус жана кыргыз) фразеологиясын салыштырып изилдөөгө арналган иштер (К.Кыдыев, 2000; Г.Жамшитова, 2000) колго алына баштады.

Ошентип, фразеология маселеси кыргыз тил илиминде изилдөөнүн толук объектиси боло алган эмес.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары. Фразеологизмдердин лингвистикалык табиятын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн терең изилдөө үчүн, анын өзүнө жакын турган башка туруктуу сөз айкаштары менен мамилесин, алардын ар биринин спецификалык бөтөнчөлүктөрүн, жалпылыктарын белгилөө талап кылынат.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерге тиешелүү болгон мындай аспектилер боюнча талаш-тартыштар, чаржайыт ой-пикирлер бүгүнкү күнгө чейин өкүм сүрүүдө. Алардын катарына төмөнкүлөр кирет.

«Фразеологизм» түшүнүгүнүн кең жана тар мааниде колдонулушу, фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табияты, фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы, татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер, этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер, кыргыз лексикасынын фразеологизмдердин эсебинен байышы, фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани, фразеологиялык синонимия, фразеологизмдердин варианттары, фразеологизмдердин омонимдери, фразеологиялык антонимия, фразеологизмдердин бир бүтүндүк маанисине карай семантикалык негизги топтору, фразеологизмдердин грамматикалык мүнөздөмөсү, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, алардын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду жана илимий теориялык мааниси.

Аталган проблемалар кыргыз тил илиминде биринчи жолу колго алынып отурат.

Булардын ар биринин мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде кеңири талдоого алынды.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси. Фразеологизмдердин лингвистикалык табиятынын туура чечилиши тил илиминин тармактарын, алардын өз ара мамилесин туура белгилөөгө шарт түзөрү белгилүү. Бирок ушул мезгилдерге чейин фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табияты, алардын өз ара мамилеси, фразеологизмдердин башка туруктуу сөз айкаштары менен карым-катышы, жалпылыктары, бөтөнчөлүктөрү, фразеологиялык бир бүтүндүк маани жана өтмө маани, фразеологизмдердин семантикалык негизги

топтору, грамматикалык табияты деген маселелер бирдиктүү пикирде чечилбей, талаш-тартыштарды туудуруп келет. Мына ушундай теориялык олуттуу маселелердин чечилишине фразеологизмдердин ар тараптан терең изилдениши өз үлүшүн кошпой койбойт. Экинчиден, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, фразеологиянын лингвистикалык илимдердин арасынан алган ордунун аныкталышы бир тилдик фразеологиялык сөздүктөрдө фразеологизмдердин маанисин, ички турпатын ачып берүүгө, эки тилдик (жотормо) фразеологиялык сөздүктөрдөгү фразеологизмдерди салыштыруу аркылуу жалпы эле тилдерге тиешелүү теориялык маселелерди чечүүгө зор салым болбой койбойт.

Фразеологизмдердин практикалык маанисин түшүнө билүү кеп маданиятын өнүктүрүүгө, окуу процессинде грамматикалык талдоолорду туура жүргүзүүгө, сөздүктөрдү түзүүгө, алардын сапатын жакшыртууга, бир тилден экинчи тилге туура которууга, тил үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө зор көмөк болот.

Фразеологизмдер көркөм каражат катары колдонулганда, көркөм текстте өз стилистикалык функцияларын аткарганда, бул чыгарманын көркөмдүк сапатын, каармандардын образынын сүрөттөлүшүн арттырат. Башкача айтканда, фразеологизмдер көркөм сөз чеберлери үчүн түгөнгүс байлык, чоң казына болуп эсептелет.

Коргоого коюлуучу теориялык жоболор:

- Фразеологиялык ширелишкен бир бүтүндүк маани менен эркин сөз айкашынын курамындагы ар бир сөздүн лексикалык маанисин чаташтыруу мүмкүн эмес.

- Фразеологизмдер өзүнө жакын турган тилдик көрүнүштөр менен бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш эмес, алар менен өз ара тыгыз байланышкан, бирок алардан спецификалык бөтөнчөлүктөрү аркылуу айырмаланган тилдик башка көрүнүш.

- Сөз менен фразеологизм өз ара тыгыз байланышкан, бирок бири-биринен мүнөздүү өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган эки башка көрүнүш.

- Эркин сөз айкашы менен фразеологизмдер белгилүү даражада жалпылыктары болгон менен, мүнөздүү түрдө спецификалык өзгөчөлүктөрү бар эки башка категория. Булар этимологиялык жактан гана бири-бирине дал келет.

- Татаал сөздөр менен фразеологизмдер – бири-бирине жакын турган, бирок өздөрүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү менен айырмаланган эки башка тилдик каражат.

- Кыргыз лексикасы даяр сөз каражаттарын гана кабыл албастан, жаңы сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразеологизмдерди, лексикалык жаңы маанилерди калкалап (сөзмө-сөз которуп) алуу аркылуу да байып жатат.

- Макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин арасындагы окшоштукка караганда айырмачылыктар алда канча басымдуулук кылат.

Аларды бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептөөгө мүмкүн эмес.

- Тилдик каражаттардын маани жактан болгон бардык өзгөчөлүгүн билүү үчүн алардын материалдык (тыбыштык) жана идеялык (мазмундук) жагына, өз ара карым-катышына, бир тилде сүйлөгөн коллектив үчүн түшүнүктүүлүгүнө жана түшүнүк менен кандай катышарына көңүл буруу зарыл. Ансыз тилдик каражаттардын мааниси, ал маанилердин өзгөчөлүктөрү илимий жактан туура, так ажыратылбай калышы мүмкүн. Ушул жагдайды эске алсак, фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси менен өтмө маанини чаташтыруу мүмкүн эмес.

- Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүндүк маанини туюндуруу жагынан тематикалык өзгөчөлүгүнө ылайык өз ичинен бир нече топко бөлүштүрүлөт. Алардын негизгилери: адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер, адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү, адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизүүчү фразеологизмдер.

- Жеке, айрым сөздөрдө көп маанилүүлүк болгон сыяктуу фразеологизмдерде да көп маанилүүлүк бар. Бирок фразеологизмдердеги көп маанилүүлүк лексикадагы сыяктуу кеңири өнүккөн эмес.

- Фразеологиялык синонимдер бир эле каражатты кайра-кайра кайталай берүүдөн куткарып, кептин стилдик сапатын жакшыртууга, көркөмдүк өзгөчөлүгүн арттырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Лексикалык синонимдер менен фразеологиялык синонимдердин өзгөчөлүктөрүн айырмалай билүү зор мааниге ээ.

- Фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттарды айырмалай билүү зарыл, анткени фразеологиялык синонимдер жеке, өз алдынча, башка-башка бирдиктер болсо, фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин кепте ар түрдүү өзгөрүүлөр аркылуу колдонулган түрлөрү.

- Лексикада өз ара маанилеринин карама-каршылыгы боюнча байланышкан сөздөр болгон сыяктуу эле фразеологизмдердин да карама-каршы маанидеги антонимдери кезигет.

- Ар бир тилдин эң негизги элементи болуп анын грамматикалык түзүлүшү эсептелет. Мына ушуга ылайык фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карым-катышы, морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү, сүйлөм ичинде аткарган милдеттери аныкталат.

- Лексикографиянын лингвистика үчүн гана эмес, илимдин башка тармактары үчүн да зор мааниси бар.

- Фразеологиялык сөздүктөр бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болот. Мындай сөздүктөрдүн негизги максатын жана милдеттерин айырмалай билүүнүн теориялык да, практикалык да зор мааниси бар.

Издөөчүнүн жеке салымы. Бул диссертация автордун жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Аталган маселелерди талдоого алууда фразеологиянын өз алдынча лингвистикалык дисциплина катары түптөлүшүнө негиз салган жалпы тил илиминдеги, анын ичинде түркологиядагы окумуштуулар: Е.Д.Поливанов, В.В.Виноградов, О.С.Ахманова, Н.Н.Амосова, Н.М.Шанский, С.К.Кенесбаев, Г.А.Байрамов, Ш.У.Рахматуллаев, З.Г.Ураксин, Г.Х.Ахунзянов ж.б.у.с. белгилүү илимпоздордун эмгектериндеги теориялык жоболор, илимий тыянактар методологиялык негиз катары пайдаланылды. Ошондой эле эмгекте иликтөөгө алынган кыргыз жана башка тилдеринин факты-материалдарына карата анализдик, синтездик, квантитативдик, статистикалык, салыштырмалуу методдор жана жалпы тил илиминде пайдаланылып жүргөн салттуу сыпаттама метод колдонулду.

Практикалык материал иретинде көркөм чыгармалардагы, фольклордогу, күндөлүк басма сөздөрүндөгү факт-материалдар алынды.

Диссертациянын апробацияланышы. Аталган проблема боюнча бир нече жылдан бери К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинде филология факультетинин студенттерине «Кыргыз тилинин фразеологиясы» деген темада атайын курс окулуп келе жатат.

Ошондой эле Самаркан шаарында өткөрүлгөн бүткүл союздук, ЖОЖдор аралык фразеологиялык симпозиумга катышып доклад окулду (Самаркан, 1972).

Мамлекеттик тилдин он жылдыгына арналган республикалык, илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2000), профессорлор: К.Тыныстанов менен Х.Карасаевдин 100 жылдыгына арналган республикалык конференцияда (Каракол, 2002), окумуштуу Ж.Шүкүровдун 100 жылдыгына арналган республикалык, илимий-практикалык конференцияда (УИА, Бишкек, 2003), академик Б.О.Орузбаеванын 80 жылдыгына арналган республикалык, илимий-практикалык конференцияда (УИА, Бишкек, 2004) докладдар окулду.

Коргоого коюлган илимий-теориялык жоболорго жана изилдөөнүн темасына бааланыштуу айрым маселелер «Кыргыз тили жана адабияты», «Вестник Исык-Кульского университета», «БГУнун жарчысы», «УИА кабарлары» журналдарында жарык көргөн жыйырмадай макалаларда, бир илимий монографияда чагылдырылган.

Диссертация К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун Кыргыз тил илими жана Кыргыз тилинин практикалык курсу кафедраларынын кошмо жыйынында, КР УИАнын Тил илими институтунун окумуштуулар кеңешинде талкууланган.

Иштин көлөмү жана структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, коругунду бөлүмдөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, негизги максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий – теориялык жана практикалык мааниси, иштеги илимий жаңылыктар, теориялык жоболор, изилдөөнүн методикалык негиздери, методдору, иштин апробацияланышы көрсөтүлгөн.

Иштин I бабы «Фразеологизмдердин лингвистикалык табияты» деп аталат. Бул баптын биринчи бөлүмү «Фразеологизмдердин изилдениш тарыхынан учкай сөз» деп аталып, анда фразеологизмдердин жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши боюнча кыскача маалымат берилди жана кыргыз тилинин фразеологиясы ар тараптан толук изилдөө объектиси боло электиги, бул сыяктуу иликтөөнүн зарыл экендиги белгиленди. Бул баптын кийинки бөлүмдөрүндө фразеологиялык бирдиктин негизги касиеттери жана фразеологиянын көлөмү, лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы, фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы, фразеологизмдердин өзүнө жакын турган татаал көрүнүштөр менен карым-катышы чечмеленди.

Адеп фразеологизмдер өзгөчө тил бирдиги катары М.В.Ломоносовдун мезгилинде изилдене баштаган. Ошентсе да, XIX кылымдын аягына чейин фразеология лексикографиянын бир бөлүгү болуп эсептелип, изилдөөгө фразеологизмдердин мааниси жана этимологиясы гана алынып келген. XX кылымдын 30-жылдары белгилүү тилчи Е.Д.Поливанов, биринчи болуп, фразеологиялык сөз айкаштарынын табиятындагы өзгөчөлүктөргө таянып, фразеологияны өзүнчө дисциплина катары кароо зарылчылыгын күн тартибине койгон (1931, 119).

Совет мезгилинде фразеологиянын андан аркы өнүгүп-өсүшүнө эң чоң салымды атактуу окумуштуу В.В.Виноградов кошкон десек жаңылышпайбыз. Өз эмгектеринде В.В.Виноградов (1946; 1947) сөздүн байланыштуу мааниси, сөз менен фразеологиялык бирдиктин өз ара мамилеси, фразеологизмдердин классификациясы сыяктуу маселелерди изилдеген.

Фразеологизмдерди жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ар тараптан кеңири изилденген маселелерден деп эсептөөгө негиз бар. Ага арналган бир топ эмгектер – монографиялык изилдөөлөр, докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголуп, окуу китептери, окуу куралдары, методикалык колдонмолор жазылган. Фразеология маселелерине болгон бул сыяктуу кызыгуулар бүгүнкү күндө да өкүм сүрүп, дарстар окулуп, практикалык сабактар жүргүзүлүүдө.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдер, негизинен, сөздүктөрдү түзүүгө байланыштуу гана практикалык максатта эске алынып келген. Маселен, акад. К.К.Юдахиндин (1940, 1965) сөздүктөрүндө бир топ фразеологизмдер да камтылган. Белгилүү окумуштуу Ж.Ш.Шүкүров бул маселени теориялык планда атайын изилдөөгө алгачкылардан болуп киришип, «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» (1956) деген илимий макаласында: «Фразеологиялык айкалыштардын

бардык маселелерин толук жана терең чечүү үчүн, эң зор изилдөө жүргүзүү керек. Бул алдыда турган зор жумуш», – деген пикирин айткан.

Мындай адилеттүү пикирден кийин фразеология маселеси кыргыз тил илиминде он, он беш жыл аралыгында да ишке аша алган эмес. Фразеологиянын айрым маселелери боюнча илимий изилдөө иштери кыргыз тил илиминде алтымышынчы жылдын аягында, жетимишинчи жылдын башында колго алына баштаган. Маселен, Ж.Осмонова (1970), Р.Эгембердиев (1980), А.Назаров (1985). Ушундан кийин фразеология маселеси дагы он беш жыл аралыгында убактылуу дымый түшүп, 2000-жылдан баштап эки тилди (кыргыз жана орус) салыштырып изилдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Ошол эле 2000-жылы Г.Жамшитова «Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание» деген темада жана К.Кыдыев «Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч.Айтматова (на материале русского-киргизских и киргизско-русских текстов)» (2000) деген темада кандидаттык диссертацияларды коргошкон.

Аталган эмгектердин алгачкы үчөө фразеологизмдердин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө арналса, кийинки эки эмгек – салыштырма-типологиялык мүнөздөгү изилдөөлөр.

Ушундай жагдайдан улам кыргыз тилинин фразеологиясы илимий аспектиде ар тараптан, толук изилдөөгө муктаж экендигин негиздөө мактатында кыргыз тил илиминде фразеология боюнча буга чейин жарык көргөн илимий иликтөөлөр, жогорку окуу жайына арналган окуу китептеринин тиешелүү бөлүмдөрү талдоого алынып, аларга карата тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

2. Фразеологиялык бирдиктердин негизги касиеттери жана фразеологиянын көлөмү

Фразеология деген термин грекче phrasis (туянтма) + logos (сөз, түшүнүк, илим) деген эки сөздөн алынган. Бул термин лингвистикалык ар түрдүү адабияттарда ар башка маанилерде колдонулуп жүрөт. Маселен, кээ бир эмгектерде фразеологиянын төмөнкү маанилери көрсөтүлөт: 1) лингвистиканын бир бөлүмү – кептин даяр, туруктуу түрмөгүн (мисалы: орусча *спустя рукава*, кыргызча *акыл калчоо*) үйрөтүүчү бөлүм; 2) ошол тилге мүнөздүү болгон речь түрмөктөрүнүн жыйындысы; 3) мазмунсуз фразалар тизмеги, куру сөз (Ф.Н.Петров, 1942, 706; И.А.Лехина, проф. Ф.Н.Петров, 1951, 428).

Ал эми «Орус тилинин сөздүгүнүн» төрт томдугунда бул терминдин маанилери мындай берилген: 1) Кандайдыр бир тилге тиешелүү болгон речтин жана туяндурманын туруктуу түрмөгүнүн жыйындысы. //Кандайдыр бир жазуучуга, ораторго, адабий багытка, коомдук катмарга же белгилүү бир мезгилдеги топторго тиешелүү болгон туяндурмалардын, стилистикалык түрмөктөрдүн жыйындысы. // Тил илиминин туруктуу сөз айкаштарын изилдеген бөлүмү. 2) Көркөм, өтө эле кооздолгон туяндурмалар, фразалар (Том IV, 1961, 798).

Жогорудагы маанилердин бир катары азыркы мезгилде тил илиминде «фразеология» деген термин аркылуу туюндурулбай калды. Мисалы, «Чет эл сөздөрүнүн сөздүгүндөгү» жогоруда көрсөтүлгөн экинчи жана үчүнчү маанилер, ошондой эле орус тилинин сөздүгүндөгү экинчи маани да дээрлик берилбейт. (Бул сөздүктөгү биринчи маани катары жарыш сызыктан кийин берилген түшүндүрмө көбүнчө адабият таануу илимине тиешелүү).

Терминдин көп маанилүүлүгү айтылуучу илимий пикирдин так берилишине терс таасирин тийгизет, анткени контекст же сөз жүрүп жаткан шарт (речтик жагдай) терминдин кайсы мааниде экендигин бардык убакытта эле аныктай кое албайт. Ошондуктан бир катар тилчилер «фразеология» термининин маанисин «лингвистиканын бир бөлүгү» деген маани менен чектөөнү сунуш кылышат (Б.А.Ларин, 1956).

Биз бул пикирди кубаттайбыз. Анткени мына ушул учурда гана терминдин этимологиясы мазмунуна туура келет жана лингвистикадагы фонология, семасиология, лексикология ж.б. бөлүмдөр сыяктуу эле фразеология да өз алдынча бир бөлүм болуп эсептелет.

Тилдеги туруктуу сөз тизмектерин «фразеология» деп атабастан, «фразеологизм», «фразеологиялык түрмөк», «фразеологиялык бирдик» деген терминдин бирөө менен атоого болот. Мына ошол учурда тилге тиешелүү объективдүү көрүнүштөн (туруктуу сөз тизмегинен) ал жөнүндөгү илимди так айырмалап билүү мүмкүнчүлүгү туулат.

2.1. Фразеологизмдердин негизги типтери. Фразеологизмдин негизги типтерин белгилөө (классификациялоо) боюнча тил илиминде бирдиктүү пикир жок. Мисалы, швейцар тилчиси Ш.Балли фразеологизмдерди эки топко бөлүп, анын бирин фразеологиялык топ («фразеологическая группа»), экинчисин фразеологиялык биримдик («фразеологическое единство») деп атайт. Ш.Балли фразеологизмдин бул түрүнүн ортосунда көптөгөн өткөөл учурлар, так классификациялоого болбой турган көрүнүштөр бар экендигин белгилейт (1961, 89).

Акад. В.В.Виноградов орус тилинин фактыларына негиздеп, фразеологизмдерди **фразеологиялык тизмек** («фразеологическое сочетание»), **фразеологиялык биримдик** («фразеологическое единство») жана **фразеологиялык ширешме** («фразеологическое сращение») деп үч топко бөлүштүрөт (1947, 22-27; 1946).

Н.М.Шанский акад. В.В.Виноградовдун классификациясындагы жогорку топторго дагы бир топту – **фразеологиялык туюнтманы** («фразеологическое выражение») кошот. Ошентип, Н.М.Шанскийдин пикири боюнча, орус тилиндеги фразеологизмдер төрт топко бөлүнөт (1963, 1985).

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешмени абсолюттук түрдө бөлүнбөгөн, ажырабаган, мааниси лексикалык курамынын маанисине такыр багынбаган сөз тизмеги катары карайт. Мындай тизмектин мааниси келип чыгышы билинбеген (мотивировкаланбаган) сөздүн мааниси сыяктуу шарттуу экенин көрсөтөт (1947, 345). Буга орус тилиндеги **бить**

баклуши, точить лясы, кузькина мать сыяктуу сөз тизмектери мисал болот. Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешменин негизги белгиси катары дал ушул семантикалык белгини эсептейт. Мындай тизмектин мааниси элементтердин маанисинин суммасы эместигин, ал маани химиялык бирикме сыяктуу өзгөчө маани экендигин белгилейт (1947, 348).

Фразеологиялык биримдик, акад. В.В.Виноградовдун эмгектериндеги пикирге караганда, төмөнкү төрт белгиге ээ: 1) өтмө образдуу мааниге ээ, бирок мындай өтмө маани «дайыма эле даана, ачык-айкын боло бербейт», кээде ал маани өтө эле күнүрт сезилет; 2) экспрессивдүү мазмундуулукка ээ; 3) курамындагы лексикалык элементтердин бирин да синоним менен алмаштырууга мүмкүн эмес; 4) бүт фразеологиялык биримдикти окшош маанидеги сөз же туюнтма менен алмаштырууга мүмкүн, б.а., бүт фразеологиялык биримдиктин потенциалдуу синоними болушу мүмкүн (1946, 61-62).

Ошентип, акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдиктин негизги айырмасын алардын семантикалык бир бүтүндүктү түзүү жана мотивировкалануу даражасындагы өзгөчөлүктөр менен байланыштырат.

Фразеологиялык биримдик менен фразеологиялык ширешменин ортосунда олуттуу жалпылыктар да бар. Фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдик маани жактан эте жакын болуп, алардын өзгөчөлүктөрү дайыма эле өз ара так, даана, ачык айырмаланып турбайт. Ошондуктан акад. В.В.Виноградов фразеологиялык биримдиктин компоненттеринин өтмө, образдуу мааниси дайыма эле тунук, ачык болбостугун, кээде ал өтө эле күнүрт сезилерин, эч кандай далилге таянбастыгын баса белгилейт (1946, 61). Фразеологиялык ширешме да, фразеологиялык биримдик да көп учурларда сөзгө семантикалык жактан эквивалент боло алат.

Мына ушул өндүү жалпылыкты эске алып, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти бир топко кошуп, аларды жалпысынан **идиома** катары караган окумуштуулар да бар. Мындай окумуштуулардын катарына орус тилчиси Н.М.Шанский (1964, 199; 1969, 82), грузин тилчиси А.А.Такаишвили (1961, 16), фарсы тилинин изилдөөчүсү Ф.И.Зульфигарова (1964), татар тилчиси Г.Х.Ахатов (1954) кирет.

Ошол эле мезгилде түркмөн тилчиси К.Бабаев (1962), өзбек тилчиси М.Рузикулова (1966), англис тилчиси В.Т.Лазарева (1955), немец тили боюнча кесиптенген окумуштуулар М.Л.Степанова, И.И.Чернышева (1962, 225) ж.б., акад. В.В.Виноградов сыяктуу эле, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти ажырата карап, фразеологиялык ширешме менен идиоманы синоним катары эсептеп, бул терминдерди стилистикалык максатка ылайык алмак-салмак колдонуп жүрүшөт.

Тил илиминде фразеологиянын көлөмүн тар мааниде жана кең мааниде эсептеген түшүнүктөр да бар. Бул жөнүндө башкыр тилчиси проф. З.Г.Ураксин мындай дейт: «Сторонники узкого понимания чрезмерно

сужают границы фразеологии, оставляя все в пределах только идиомы. Если исходить из такой точки зрения, то из разряда фразеологизма выпадает большое количество фразеологических единиц, с мотивированным образным значением» (1975, 9).

«Кыргыз тилиндеги идиомалар» аттуу эмгегибизде биз да фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти бир топко кошуп, жалпысынан идиома деп атаганбыз. Бирок бул эмгегибизде фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти фразеологизмдердин эки башка түрү деп эсептеп, аларды өзүнчө-өзүнчө кароону туура деп таптык. Анткени биздин себеби, жогоркудай жагдайдан алсак, анда аталган эмгек фразеологизмдерди тар маанидеги түшүнүк боюнча талдоого алгандыктан болору байкалат. Анын үстүнө фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдиктин белгилүү жалпылыктары болгон менен, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү да бар экендиги талашсыз.

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык биримдиктин негизги белгилеринин бири – анын курамындагы лексикалык элементтердин синонимдер менен алмашылбастыгы деп эсептейт. Бирок бул белги кыргыз тилинин бардык фактыларына туура келе бербейт. Мисалы: **көзү жетүү, колго алуу, кабыргасы менен кенешүү** деген фразеологизмдердин курамындагы компоненттердин ичинен бирөөнү синонимдер менен алмаштыруу мүмкүн болбосо, төмөнкү фразеологизмдердин курамындагы компоненттерден бирөөнү синоним менен алмаштырууга болот: **ыргыткан ташы өйдө кулоо – ыргыткан ташы өргө кулоо; төбөсү көккө жетүү – төбөсү асманга жетүү; төрүнөн көрү жүүк – төрүнөн көрү жакын** ж.б.

Ал эми фразеологиялык ширешме курамындагы компоненттердин маани жактан бир бүтүндүктү түзүшү жана пайда болгон жаңы маанинин компоненттеринин баштапкы (тике) мааниси менен байланышы жоктой сезилишине карата: **колтугуна суу бүркүү** (бирөөгө каршы шилтеп коюу, тукуруп коюу); **котур ташы койнунда** (арам ойтуу); **кой оозунан чеп албаган** (абдан жоош, өтө момун); **ак төөнүн карды жарылган** (береке жайнаган, бышыкчылык, кененчилик болгон); **бөйрөктөн шыйрак чыгаруу** (жок нерселерди ойлоп таба берүү, кыйкым таап айыптай берүү); **иттин кара капталынан** (абдан мол, арбын); **куйругуна калбыр байлоо** (жамандык издөө) ж.б. фактыларды келтирүүгө болот.

Фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдик маани жактан бири-бирине өтө жакын турган, бирок өздөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган каражаттар экендигин эске алып, аларды фразеологизмдердин эки башка тиби катары бөлүп кароону туура таптык.

Фразеологизмдердин чеги фразеологиялык биримдик жана фразеологиялык ширешме менен эле бүтпөйт. Ага фразеологиялык тизмек да кирет. Мындай тизмектин өзгөчөлүгүн билүү үчүн сөздүн эркин мааниси (свободное значение) менен фразеологиялык байланыштуу маанисин (фразеологически связанное значение) билүү талап кылынат,

анткени фразеологиялык тизмектин айрым компоненттери эркин мааниде колдонулса, айрым компоненттери фразеологиялык байланыштуу мааниде колдонулат. Айрым бир окумуштуулар «фразеологические сочетания – это такие обороты, в которых имеются слова как со свободным, так и со связанным употреблением», – деп аныкташат (Н.М.Шанский, 1965, 199, 1969, 22).

Сөздүн тике мааниси – затты, белгини, кыймыл-аракетти ж.б. тике атап көрсөткөн маани. Мындай маани жеке, өз алдынча турса да, түшүнүктүү болот. Мисалы: көз – дене мүчөлөрүнүн бири, үй – адам жашоочу жай, имарат.

Объективдүү дүйнөдө эмнелер өз ара карым-катышта боло алса, аларды билгизген сөздөр да өз ара айкалыша алат. Ошондуктан тике маани тематикалык жактан бир топко кирген сөздөрдүн айрымдары менен гана айкалышпастан, алардын баары менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ушул өзгөчөлүк эске алынып, тике маани эркин маани деп да аталат!

Фразеологиялык байланыштуу маани жеке, өз алдынча турганда толук түшүнүктүү боло албайт. Ал предметтик-логикалык катышка ылайык башка сөздөр менен айкалышпастан, тилдин лексикалык системасына ылайык өтө аз сандагы сөздөр менен айкалышат. Мындай маани аталган нерселер менен тике байланышпастан, кыйыр байланышат.

Акад. В.В.Виноградов фразеологиялык тизмектин милдеттүү түрдө семантикалык бирдикти түзбөстөн, аналитикалык (жиктелүү) мүнөз. э ээ экендигин, алардын байланыштуу маанидеги сөзүн синонимдер менен алмаштырууга, окшоштурууга (идентификациялоого) болорун көрсөтөт (1946, 66). Бул пикирди башка орус окумуштуулары да кубаттайт.

Түркологиялык адабияттарда, анын ичинде кыргыз тил илиминде сөздүн эркин мааниси менен фразеологиялык байланыштуу мааниси да али терең чечиле элек. Ал эми өтмө маани менен фразеологиялык байланыштуу маанинин карым-катышы жөнүндө бизге белгилүү болгон эмгектерде эч нерсе айтылбайт. Демек, лексикалык маанинин типтерин белгилөөдөгү мындай абал фразеологиялык тизмектин өзгөчөлүктөрүн аныктоону бир кыйла кыйындатат. Ошол себептен тилдик мындай көрүнүштөр кыргыз тил илиминде бирде фразеологиялык тизмек (КОС, 1965; кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрү: 1980, 2001), бирде татаал сөз катары каралып келаткандыгы да чындык. (Бул жөнүндө караңыз: Э.Абдылдаев, Д.Исаев, 1986; Б.О.Орузбаева, 1994; Ж.Шүкүров, 2003).

Биздин пикирибизче, компоненттердин бири тике, эркин мааниде, калгандары өтмө мааниде турган, же баштапкы маанисинен алыстаган туруктуу тизмектерди да фразеологизмге кошууга болот. Анткени мындай тизмектерде да акад. В.В.Виноградов тарабынан көрсөтүлгөн жогорку белгилер бар. Мисалы, кумурска бел деген тизмектин биринчи компоненти өтмө мааниде туруп, ичке, көркүтүү дегенди билгизет, бирок башка сөздөр менен айкалыша албайт. Ал эми экинчи компоненти (бел) тике, эркин мааниде турат. Мындай тизмектердин ар бир компоненти

синтетикалык мүнөзгө канчалык ээ болгон сайын, алар фразеологизмге ошончолук даражада жакындайт. Маселен, жогорку сөз тизмегине караганда куурай сан фразеологизмге бир кыйла жакын, анткени мындагы экинчи компонент баштапкы маанисинен аздыр-көптүр өзгөчөлөнүп, сандын гана ичкелигин билгизбестен, жалпы эле бут жөнүндө да баяндайт. Демек, бул тизмектин компоненттеринин семантикалык жактан бир бүтүндүккө айлануу мүмкүнчүлүгү бар сыяктанат.

Фразеологиялык тизмектин эркин маанидеги компоненттеринин башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү кеңири. Ошондуктан эркин маанидеги компонентке карап фразеологиялык тизмекти аныктоого болбойт. Бул үчүн туруктуу сөз тизмегинин курамында өтө эле аз сандагы (бирин-экин) сөздөр менен айкалышчу компоненттин милдеттүү түрдө болушу, анын маанисинин синонимдер аркылуу гана аныкталышы жана эркин маанидеги компонент менен анын туруктуу айкалышуусу зарыл.

3. Лексикалык бирдик жана фразеологиялык сөз айкашы.

Ушул мезгилдерге чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда фразеологизмдер менен сөздүн лингвистикалык табияты, алардын өз ара мамилеси бирдиктүү пикирде чечиле элек. Мунун натыйжасында фразеологизм менен сөз тилдик бир эле бирдик же эки башка бирдик болуп эсептелеби, аларды тил илиминин бир эле тармагы (лексикология) же эки башка тармагы (лексикология жана фразеология) изилдейби деген суроолорго ар кандай жооптор берилип жүрөт. Мындай абал мектептерде, жогорку окуу жайларында эне тилин окутуу ишине терс таасирин тийгизип, тилдик бир эле көрүнүш (бирдик) бирде татаал сөз, бирде фразеологизм катары каралууда.

Лингвистикалык адабияттарда фразеологизмдердин сөзгө эквивалент болуу даражасын эске алуу салты бар. Муну чет элдик тилчи Ш.Баллинин, советтик тилчи акад. В.В.Виноградовдун эмгектеринен байкайбыз. Маселен, акад. В.В.Виноградов фразеологиялык ширешмени сөздүн эквиваленти (1947, 24), фразеологиялык биримдикти потенциалдуу эквиваленти (1947, 25) катары карайт. Бирок бул окумуштуулардын эмгектеринде фразеологизмдин кайсы белгилер аркылуу сөзгө эквивалент болору ачык белгиленбейт.

Проф. А.И.Смирницкий советтик тил илиминде алгачкылардан болуп жогорку маселеге өзгөчө көңүл буруп, фразеологизмдер семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүшү жана тилде даяр бирдик катары жашап, речте ошол калыбында колдонулушу боюнча сөзгө эквивалент болорун белгиледи (1956, 203). Мына ушул пикирдин таасири менен кээ бир окумуштуулардын (А.М.Булаховский, 1954; В.В.Замкова, 1959, 27-33) кайсы белгилер боюнча фразеологизмдин сөзгө окшошорун көрсөтүүгө көбүрөөк көңүл бургандыгы, бирок алардын арасындагы бөтөнчөлүккө анча назар салынбагандыгы байкалат. Ошонун натыйжасында Н.П.Рогова фразеологизм «сөздүк курамдын ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени фразеологиялык түрмөк тилде маанилүү функцияны, сөздүн функциясын аткарат», - дейт (1954, 33).

Фразеологизмди сөздүк корго кошуу түрк тилдери боюнча жазылган кээ бир эмгектерден кезигет. Мисалы, өзбек тилчиси М.Рузикулова: «...идиомалар сөздүк корго кирет да, анын өнүгүшүнө жана байышына таасирин тийгизет», - деп жазат (1966, 9).

Экинчи бир окумуштуулар фразеологизмдин сөзгө эквивалент экендигин изилдегенде, алардын (сөз менен фразеологизмдин) арасындагы жалпылык менен чектелбестен, айырмачылыгын да көрсөтүшөт. Мындай окумуштуулардын катарына Н.А.Кирсанова (1961), П.П.Калинин (1956) кирет. Бирок П.П.Калинин фразеологизм менен сөздүн арасындагы олуттуу өзгөчөлүктөрдү белгилесе да, фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти жеке сөз сыяктуу эле сөздүк корго кошот (1966, 36).

Сөз менен фразеологизмдин лингвистикалык табиятынын, өз ара карым-катышынын туура чечилиши тил илиминин тармактарын, алардын өз ара мамилесин туура белгилөөгө шарт түзөт. Эгерде фразеология сөздүн лингвистикалык табияты боюнча айырмаланбаса, анда, жогорудагы окумуштуулар айткандай, сөздүк корго кошулат да, лексикологиянын изилдөө объектисине кирет. Мындай учурда фразеологиянын изилдөө объектиси бир кыйла тарып калат. Сөз менен фразеологизмдин лингвистикалык табияты боюнча өз ара айырмаланса, алар тилдик эки башка бирдик катары таанылса, анда фразеологизмди сөздүк корго кошпостон, фразеологиялык корго кошууга туура келет. Бул учурда сөз лексикологиянын, фразеологизмдер фразеологиянын предмети болуп калат.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, сөз менен фразеологизмдин арасында бир кыйла окшоштуктар (жалпылыктар) жана айырмачылыктар бар.

Фразеологизмдер менен сөздөрдүн төмөнкүдөй окшоштуктарын белгилесе болот:

а) фразеологизмдер семантикалык жактан ширелишип, бир бүтүндүктү түзөт да, сөз сыяктуу эле, объективдүү чындыктагы ар кандай көрүнүштөрдү, кыймыл-аракетти ж.б. атап, түшүндүрөт;

б) семантикалык ширешкендик фразеологизмдин сөзгө синоним болушуна мүмкүнчүлүк берет;

в) фразеологизмдердин семантикалык жактан бир бүтүндүктү түзүшү компоненттердин алган ордунун туруктуулугуна да негизделет;

г) сөз сыяктуу эле, фразеологизмдердин бир кыйласы белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот жана синтаксистик жактан бир милдетти аткарат;

д) сөз сыяктуу эле, фразеологизмдер речте сүйлөм тизмегиндеги башка сөздөр менен синтаксистик байланыштын кандайдыр бир түрү аркылуу тутумдашат, башка сөздөрдү грамматикалык жагынан өзүнө багындырат же өзү башка сөзгө багынат;

е) сөз сыяктуу эле, фразеологизмдерден да өз ара синонимдик катышта турган фразеологиялык бирдиктер кезигет;

ж) сөз сыяктуу эле, фразеологизмдерге да көп маанилүүлүк мүнөздүү.

Сөз менен фразеологизмдердин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар экендигине бир катар фактыларды келтирели:

а) сөзгө караганда фразеологизмде экспрессивдик-эмоционалдык касиет басымдуулук кылат;

б) фразеологизм менен сөздүн айырмасы грамматикалык түзүлүшүнөн да байкалышы мүмкүн: жөнөкөй сөздүн курамында негизги морфемадан – уңгудан бирөө гана болсо, фразеологизмдин курамында эң кеминде экөө же андан да көп болууга тийиш;

в) сөздөр өздөрү тиешелүү болгон сөз түркүмүнүн грамматикалык категориялары менен толук түрдө өзгөрсө, фразеологизмдер чектелген түрдө гана өзгөрөт. Мисалы: **таш тиштөө, итке минүү, аягы асманга чыгуу, жер-жеберине жетүү, тамырына балта чабуу** деген фразеологизмдер этишке тиешелүү болсо да, учур чактагы формасы кезикпейт. **Жел өпкө, жел таман, чуу куйрук, кызыл камчы, кызыл кекиртек, кара жаак** фразеологизм-дери сын атоочко кирсе да, сын атоочтун даражалары боюнча өзгөрбөйт.

Кыргыз тил илиминде фразеология мектеп грамматикалыгында, жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде типтүү программаларга ылайык лексикология менен бирдикте, анын бир бөлүмү катары каралып жүрөт.

Жогоруда келтирилген фактылар фразеологизм менен сөздүн арасында кыйла жалпылыктар жана олуттуу айырмачылыктар бар экендигин көрсөтөт. Ошондуктан фразеологизм менен сөздү бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара эң тыгыз байланышкан, бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү боюнча айырмаланган эки башка көрүнүш катары караган он. Мына ошондо сөз лексикалык, фразеологизм фразеологиялык бирдик болуп чыгат да, алар тил илиминин эки башка тармагында: сөз – лексикологияда, фразеологизм – фразеологияда изилденет.

4. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы

Фразеологизмдер менен эркин сөз айкашы экөө эки башка категория. Булар этимологиялык жактан гана бири-бирине дал келет.

Фразеологизмдер эркин сөз айкашынын базасында жаңы лексикалык мааниге ээ болуу аркылуу речте, сөз жүрүп жаткан учурда, даяр бир бүтүн бирдик катары колдонулат. Ал эми эркин сөз айкашынын компоненттери речте даяр, бир бүтүн бирдик катары колдонулбайт. Алар айтылуучу пикирге ылайык тандалып алынат да, грамматикалык жактан өз ара байланыштырылат. Миселен: **атчан киши, чоң айыл, жоолукчан келин** деген сөз айкаштарын **карагер атчан киши, боз атчан сакалдуу киши, бак-дарактуу чоң айыл, жолдун жээгиндеги чоң айыл, ак жоолукчан келин, кызыл жоолукчан кара тору келин** ж.б. деп өзгөртсө болот. Демек, эркин сөз айкашындагы компоненттердин байланышы өзгөрмөлүү байланыш болуп саналат.

Фразеологизмдердин бир кыйласы, үстүртөдөн караганда, эркин сөз айкашына окшошот, себеби алардын экөө тең түзүлүшү жактан экиден кем эмес маанилүү (негизги) сөздөрдүн айкалышынан турат, ээ менен баяндооч сыяктуу (предикативдик) катышта болбойт.

Буга карата орус тилинин академиялык грамматикасында сөз айкашына төмөнкүдөй аныктама берилген: «Грамматические единства внутри предложения, состоящие не менее чем из двух полнозначных (не служебных) слов, называются словосочетаниями» (1954, 10).

Бирок жогоркудай окшоштукка карап фразеологизмдер менен эркин сөз айкашын лингвистикалык жактан бирдей касиеттеги көрүнүштөр деп эсептөөгө болбойт. Алардын айырмасы төмөнкүлөрдөн даана байкалат.

Эркин сөз айкашындагы ар бир сөз өзүнүн жеке тургандагы фонетикалык, семантикалык жана грамматикалык касиеттерин сактайт, б.а., алар жеке, өз алдынча турганда фонетикалык кандай түзүлүштө, кандай мааниде (маанилерде), кайсы сөз түркүмүндө турса, эркин сөз айкашынын курамында да фонетикалык ошондой түзүлүштө, ошондой мааниде (же ошондой маанилердин биринде), ошол сөз түркүмүндө тура алат.

Фразеологизмдердин курамындагы ар бир сөз баштапкы касиетин толугу менен сактай бербейт. Ошол себептен жеке өз алдынча тургандагы фонетикалык түзүлүшүн сактаса да, лексикалык мааниси, грамматикалык касиети боюнча олуттуу өзгөрүүгө учурайт. Мисалы: **жүрөгү оозуна тыгылуу, ажыдаардын куйругун басуу, сиркеси суу көтөрбөө** сыяктуу фразеологизмдердин бардык компонентин сөзмө-сөз эле түшүнүүгө болбойт.

Фразеологизмдер эркин сөз тизмегинин үлгүсүндө (моделинде) гана эмес, сүйлөмдүн үлгүсүндө да болот: **жалгыз бой, жоон моюн, жүүнү баш, кара жаак, куу шыйрак** ж.б. үстүртөдөн караганда, булардын түзүлүш үлгүсү төмөнкүдөй сүйлөмдөрдүн түзүлүш үлгүсүнө дал келет: **Буту жок. Үйү жылуу. Өтүгү жок** ж.б.

5. Татаал сөздөр жана фразеологиялык бирдиктер

Татаал сөздөр менен фразеологиялык бирдиктерди бири-биринен болуп кароо көп кыйынчылыктарды туудурат. Анткени аларды айырмалап турган белгилерди аныктоо критерийлери иштелип чыкпай, түрк тилдериндеги татаал сөздөрдүн орфографиясы жөнүндөгү маселелер ар башкача жол менен чечилип жүрөт (1975, 16).

Көпчүлүк адабияттарда татаал сөз менен фразеологизмдердин айырмасы алардын бирге же ар башка жазылышына ылайык аныкталат. Себеби андай тилдерде (орус, француз) татаал сөздөрдүн компоненттери бирге жазылат. Ошондуктан кээ бир окумуштуулар мындай деп жазышат: «Более сложным представляется вопрос о разграничении слова и фразеологизма, если укоренилось полуслитное и даже слитное его написание» (В.Н.Телия, 1966, 31).

«От обычных слов фразеологизм отличается лишь раздельной оформленностью словообразующих и служебных элементов, причем весьма часто лишь орфографическая раздельность препятствует переходу таких единиц в разряд цельных слов» (З.Н.Левит, 1963, 49).

Бирок бул белги кыргыз тилине толугу менен туура келе бербейт. Кыргыз тили башка түрк тилдери сыяктуу эле татаал сөздөргө абдан бай. Ошондой болсо да, алардын (татаал сөздөрдүн) көпчүлүгү сөздүктөрдө өзүнчө сөз катары көрсөтүлбөй, ар кайсы компоненттеринин, тактап айтканда, ошол айкалыштагы мааниси түзүүгө негиз болуп түшкөн сөздүн уясына берилип, мунун натыйжасында татаал сөздөрдүн саны да эске алынбай, жөнөкөй сөздөрдүн саны гана көрсөтүлүп, тилибиздин лексикалык байлыгы анча так белгиленбей келе жаткандыгы баарыбызга маалым.

Ошентип, кыргыз тил илиминде татаал сөздөрдүн жазылышына карата мурдагы орфографиялык эрежелердин негизинде бир топ чаржайыттыктар, башаламандыктардын орун алып келгендиги чындык эле. Татаал сөздөрдүн жазылышындагы мындай кемчиликтерди жоюу, аларды бир системага салуу зарыл экендигин учурдун талабы көрсөттү. Мына ушундай жагдайдан улам кыргыз орфографиясынын жазуу эрежелеринин жаңы редакциясын иштеп чыгуу талап кылынды. Анын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия тарабынан берилген кыргыз тилинин орфографиясынын жаңы редакциясы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын токтомунун негизинде 2002-жылдын 28-июнунда бекитилди.

Кыргыз тилинин орфографиясынын жазуу эрежелеринин жаңы редакциясында көп маселелер иштелип чыккан. Биз бул иште татаал сөздөрдүн жазылышы жөнүндөгү маселелерге токтолуп, татаал сөздөр менен фразеологизмдердин карым-катышына көңүл бурмакчыбыз. Жаңы редакциядагы калган маселелерге токтолуу биздин максат эмес.

5.1. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин жалпылыктары. Булардын арасындагы эң көп окшоштук субстантивдик жана атрибутивдик фразеологизмдердин, ошондой эле аларга окшогон татаал көрүнүштөрдүн ортосунан байкалат. Булардын арасына чек коюу үчүн, биздин пикирибизче, татаал сөздүн атоо маанисине (номинативность), ал эми фразеологиялык бирдиктин атоо-сүрөттөө мүнөзүнө таянуу керек. Маселен: **алтын кашык, алтын саат, эгин талаасы, райондук кеңеш, курман бол, азап чек** деген татаал сөздөр предметти, кубулушту, мамилени түз атайт да, жалпы мааниси сөздүн түз маанисинен куралат. Фразеологизмдер болсо каймана-элестүү мааниге ээ болуп, алардын мааниси компоненттердин семантикасына кыйыр түрдө гана байланышат. Муну менен катар фразеологизмдердин эмоциялуу-экспрессивдүү мүнөзүн ж.б. кошумча касиеттерин белгилөөгө болот.

а) Татаал сөздөр да, фразеологизмдер да экиден кем эмес морфеманын (унгу сөздүн) бир бүтүндүккө айланышынан турат.

б) Татаал сөздөрдүн да, фразеологизмдердин да курамындагы ар бир компонент ар башка түшүнүктөрдү билгизбестен, жалпысынан биригип, кандайдыр бир кыймыл-аракетти, белгини, мамилени туюндуруу үчүн кызмат кылат. Ошол себептен компоненттердин жеке, өз алдынча тургандагы маанилерине караганда, жалпы бир бүтүндүк мааниси чечүүчү ролду ойнойт.

в) Татаал сөздөрдүн да, фразеологизмдердин да курамындагы ар бир компонент сөз жүрүп жаткан шартка, пикир алышуунун максатына ылайык айрым-айрым, өзүнчө тандалып алынып айкалышпайт, тескерисинче, ошол курамы менен бир бүтүндүктү түзгөндөгү табиятына жараша колдонулат. Демек, татаал сөз да, фразеологизм да жөнөкөй сөз сыяктуу эле тилде бир бүтүн, даяр материал катары колдонулат.

Мындай окшоштуктарга карап, татаал сөз менен фразеологизмдерди бирдей, барабар көрүнүш катары эсептөөгө мүмкүн эмес. Алардын арасында олуттуу айырмачылыктар, спецификалык бөтөнчөлүктөр бар.

5.2. Татаал сөздөр менен фразеологизмдердин бөтөнчөлүктөрү:

а) Кыргыз тилинин фактыларына караганда, татаал сөз менен фразеологизмдердин айырмасы курамындагы компоненттердин сан жагынан да сезилет, анткени татаал сөздөр көбүнчө эки, үч компоненттен турса, фразеологизмдердин компоненттери андан арбындык кылат, синтаксистик түзүлүшү жактан сүйлөмгө да окшошот.

б) Фразеологизмдердин бири катары алгачкы компоненттеринин сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен, анча-мынча болсо да, өзгөрүлүшүнө жол берет. Татаал сөздөрдүн алгачкы компоненттери андай касиетке ээ эмес.

в) Түркологиялык айрым адабияттарда татаал сөздөрдүн ар башка суроого жооп берип, сүйлөмдүн ар башка мүчөсү боло тургандыгы жөнүндө да айтылат. Бирок тилдик фактылардан далил келтирилбейт (М.Рузикулова, 1966, 12). Кыргыз тилинин фактылары мындай пикирге каршы келип, татаал сөздөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болорун көрсөтөт (Б.С.Орузбаева, 1964, 197).

г) Фразеологизмдердин курамындагы айрым компоненттер факультативдүү мүнөзгө ээ болуп, бирде колдонулса, бирде колдонулбайт. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин ар түрдүү варианттары пайда болот. Мындай өзгөчөлүк татаал сөздөрдөн кезикпейт.

д) Фразеологизмдер эреже катары бул же тигил нерсенин, кыймыл-аракеттин ж.б. нагыз аталышын билгизбейт, өз аталышы бар нерселерди элестүү, образдуу, экспрессивдүү туюндуруу үчүн колдонулат. Ошол себептен фразеологизмдердин маанисинде экспрессивдүүлүк басымдуулук кылат.

е) Фразеологизмдердин компоненттеринин арасына, өтө чектелген санда болсо да, башка сөздүн кошулуп кылган учурлары жолукса, татаал сөздүн компоненттеринин арасына башка сөз кыстырылып колдонулбайт.

Татаал сөздөрдүн өзүнчө түрү болуп метафоралык маанидеги кош сөздөр эсептелет. Маселен: ийри-буйру, быкы-чыкы, жеңил-желпи, жер-жебер, алда-жалда, алчы-таасы ж.б.

Мындай кош сөздөр семантикалык жактан да, интонациялык жактан да бири-биринен бөлүнбөгөн жеке, айрым сөз катары каралат да, грамматикалык жактан бирдей формада турат, бирдей формада жазылат жана бир сөз катары эсептелет. Ошондуктан бул сыяктуу кош сөздөрдүн бир кыйласы фразеологизмдердин бир компоненти катары милдет аткарууга жөндөмдүү келет: **биги-битине батпоо, алчы-таасын жеген, асман-айга түйүлүү.**

Татаал сөздөр менен фразеологизмдер бири-бирине жакын турган, бирок өздөрүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү (курамындагы компоненттердин саны, өзгөрүү, өзгөрбөө даражасы, маанилик катыштары) менен айырмаланган каражат экендигин байкоо менен, аларды бардык жагынан барабар келген бирдей көрүнүш катары эсептебестен, өз ара тыгыз байланышкан, бири-биринен спецификалык бөтөнчөлүктөрү аркылуу айырмаланган эки башка көрүнүш катары эсептөөгө болот.

6. Этиштин аналитикалык формалары жана фразеологиялык бирдиктер

Түрк тилдеринде жардамчы этиштер менен түзүлгөн жана компоненттеринин ортосунда аздыр-көптүр туруктуу байланышы бар көп түрдүү айкалыштар бар. Алардын жана фразеологиялык бирдиктердин арасына чек коюу дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Ошондуктан сөздүктөрдү түзүү тажрыйбасында алар бир учурда фразеологизм катары берилсе, экинчи бир учурда өзгөрүлмөлүү сөз айкашы катары берилип жүрөт.

Этиштин аналитикалык формалары менен фразеологиялык бирдиктердин арасындагы айырмачылык алардын компоненттеринин лексикалык, грамматикалык маанилеринин мүнөзүнө байланыштуу.

Аналитикалык этиштердин тутумунда сөздөр өздөрүнүн номинативдик маанисин сактап, сөз айкашынын жалпы мааниси аны түзгөн компоненттердин маанисинен куралат.

Ал эми жардамчы этиштердин сын атооч, зат атооч, чакчыл ж.б. менен айкашуусунан пайда болгон фразеологизмдердин маанилери андагы компоненттердин маанилеринин кошундусу (суммасы) болбойт: **кол шилте, баш тарт, азап чек.**

Жаңы сапаттык түзүлүштө болгон мындай өтмө маанинин келип чыгышында бүтүндөй сөз айкашынын семантикасы өзгөрүп, ага экспрессивдик-эмоционалдык боекчо да кошулат. Фразеологиянын чөйрөсүнө эң алды менен атоочтук компоненти фразеологиялык байланыштуу мааниге ээ болгон, т.а., жардамчы этишсиз өз алдынча лексикалык бирдик катары бул маанисинде колдонулбаган, жана жалпысынан өтмө мааниге ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын киргизүүгө болот. Мисалы: **баш-оту менен кирүү** - 'бир нерсеге абдан берилүү', **көз жумуу** - 'көрмөксөнгө салуу'.

Аналитикалык түзүлүштөр менен фразеологиялык бирдиктерди бири-биринен ажыратуунун негизги критерийи катары сөз айкашынын өтмө элестүү мааниге ээ болгону же болбогону эсептелет.

7. Макал, ылакаптар жана фразеологиялык бирдиктер

Макал, ылакаптын жалпы элдик касиетке ээ болушу, укумдан-тукумга таралып, узак мезгилдер бою жашашы алардын морфологиялык түзүлүшүнүн туруктуу мүнөзгө ээ болушуна алып келген. Ошондуктан адабиятчылар гана эмес, тилчи-окумуштуулар да макал, ылакаптарга көңүл буруп, алардын тилдеги ордун белгилөөгө, лингвистикалык табиятын аныктоого аракеттенүүдө. Ошентсе да, азыркы мезгилде макал, ылакаптардын тилдеги орду али так белгиленди деп айтуу кыйын. Анткени бир катар окумуштуулар буларды фразеологизмдерге кошсо (А.М.Булаховский, 1954, 33; А.И.Ефимов, 1961, 279; С.Г.Гаврин, 1963, 24), башка бир окумуштуулар, тескерисинче, фразеологизмдерге кошпой, өзүнчө бөлүп карашат (Е.М.Галкина-Федорук, 1954, 156).

Фразеологизмди эки түрдүү (кең жана тар) мааниде түшүнүшүп, макал, ылакаптарды кең маанидеги фразеологизмдерге кошкон окумуштуулар да бар (Б.А.Ларин, 1956). Ошондуктан бул эмгекте макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин өз ара мамилеси эске алынып, алардын арасына чек коюу аракети жасалды.

Фразеологизм менен макал, ылакаптардын өз ара карым-катышы лингвистикалык адабияттарда бир кыйла кеңири каралып, алардын окшоштугу жана өзгөчөлүктөрү бизге чейин эле изилдөөчүлөр тарабынан башка тилдердин фактыларына ылайык көрсөтүлгөн. Муну, мисалы, проф. С.К.Кенесбаев, проф. Г.Мусабаев казак тилинин, К.Сабаев түркмөн тилинин, М.Рузикулова өзбек тилинин фактыларынын негизинде аныкташкан. Кыргыз филологиясында макал, ылакаптар проф. К.К.Юдахин (1940; 1965), Б.Керимжанова (1964), С.Закиров (1962) ж.б. тарабынан жыйналып, кийинки автор тарабынан атайын изилдөөгө алынган. С.Закиров өзүнүн ушул эмгегинде макал менен ылакаптын жалпысынан дидактикалык жанрга кире тургандыгын, ошондой болсо да, алардын арасында айрым өзгөчөлүктөрдүн бар экендигин орундуу көрсөткөн.

Кыргыз тилинин фактылары макал, ылакаптар менен фразеологизмдердин арасындагы окшоштукка караганда айырмачылыктын алда канча басымдуулук кыларын көрсөтөт.

Макал, ылакаптар да, фразеологизмдер да речте бир бүтүн даяр материал катары колдонулат. Ар бир сүйлөөчү бул экөөнү тең сөз жүрүп жаткан шартка ылайык жаңыдан түзүп отурбайт. Мындай окшоштуктар макал, ылакап менен фразеологизмдердин ортосундагы негизги окшоштуктар болуп эсептелет.

Фразеологизмдердин макал, ылакаптардан айырмасы:

а) Макалдар адатта тыянактуу ой корутундусун билгизип, өз ара пикир алышууга мүмкүнчүлүк берип, коммуникативдик мааниге ээ болсо, фразеологизм тыянактуу ой корутундусун чыгара албай, дүйнөдөгү ар түрдүү нерселердин, көрүнүштөрдүн аталышын (түшүнүктү) билгизет, б.а., номинативдик мааниге ээ болот.

б) Макал, ылакап дидактикалык мүнөздө, тарбия берүү максатында колдонулат, бирок фразеологизмден мындай касиет табылбайт.

г) Макал, ылакаптын көпчүлүгүндө ар бир компонент эреже катары тике маанисин сактайт. Ошондуктан аларды сөзгө эквивалент коюу, макал, ылакаптардын ордуна ошондой маани берүү үчүн жеке, айрым сөздөрдү колдонуу мүмкүн эмес.

в) Макал, ылакаптар ар бир элдин турмуштук бай тажрыйбасынын негизинде пайда болуп, олуттуу мааниси бар окуяны кыска, так жана таамай түшүндүрөт. Бул жагынан макалдар фразеологизмдерден олуттуу түрдө айырмаланат.

г) Фразеологизмдин ар бир сөзү синтаксистик жактан өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Алардын бардыгы биригип келип, бир гана милдетти аткарат. Макал, ылакаптардын ар бир сөзү өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат же аткарууга жөндөмдүү келет.

8. Фразеологиялык калька

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн негизи болгон сөздөрдүн базасында жаралса, экинчиден башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат.

Кыргыз лексикасы даяр сөз каражаттарын кабыл алуу менен гана чектелбестен, кыргыз тилиндеги жаңы сөздөр, сөз айкаштары, составдык терминдер, фразеологизмдер, жаңы лексикалык маанилер калька (сөзмө-сөз которуу) жолу менен да пайда болот.

Кыргыз лексикасынын байышында башка тилдерден кабыл алынган жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн тийгизген таасири кандай зор болсо, фразеологизмдердин ролу да ошондой.

II бap «Фразеологиялык бирдиктердин семантикалык мүнөздөмөсү» деп аталат.

Фразеологизмдердин семантикалык табиятын аныктоонун, айрым сөздүн жана эркин сөз айкашынын семантикасынан анын бөтөнчөлүгүн, ар бир фразеологизмдин берген маанисин (же маанилерин) изилдөөнүн лингвистиканын бул тармагынын теориясы үчүн да, практикалык колдонулушу үчүн да зор мааниси бар. Бул маселелердин туура чечилиши фразеологизмдердин көп маанилүү же бир маанилүү экендигин да далилдүү көрсөтөт. Маселенин ушул жагын эске алып, бул бапта төмөнкүлөргө көңүл бурулду.

1. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани

Тилдик каражаттардын маани жактан болгон бардык өзгөчөлүгүн билүү алардын материалдык (тыбыштык) жана идеялык (мазмундук) жагына, өз ара карым-катышына, бир тилде сүйлөгөн коллектив үчүн бирдей түшүнүлгөндүгүнө жана түшүнүк менен кандай катышарына көңүл буруу зарыл. Ансыз тилдик каражаттардын мааниси, ал маанилердин өзгөчөлүктөрү илимий жактан туура, так ажыратылбай калышы мүмкүн.

Ушул жагдайды эске алсак, фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси менен өтмө маанинин табиятына көңүл буруунун илимий иликтөөгө муктаж экендиги да чындык.

Фразеологизмдер оозеки речте да, ой-пикирдин жазуу аркылуу берилишинде да даяр тилдик бирдик катары колдонулат. Анткени алар (фразеологизмдер) – курамындагы жеке сөздөрдүн тобуна кирбеген жана ошол фразеологиялык айкалышты бүтүндөй камтыган өзгөчө мааниге ээ болуп турган көрүнүш. Мындай өзгөчөлүк фразеологизмдердин маани жактан болгон бирдиктүүлүгүн көрсөтөт жана ал маани фразеологизмдердин курамындагы жеке сөздөрдүн тигил же бул түрүнө семантикалык жактан көз каранды эместигин айгинелейт.

Мына ушундай өзгөчөлүктөргө карап, пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутумундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, экспрессивдүү-эмоциялуу касиетке ээ болгон туруктуу сөз айкаштарын фразеологизм деп эсептөөгө болот.

Фразеологизмдердин семантикалык табиятын аныктоонун, айрым сөздүн жана эркин сөз айкашынын семантикасынан анын бөтөнчөлүгүн, ар бир фразеологизмдин берген маанисин (же маанилерин) изилдөөнүн теориялык да, практикалык да мааниси бар. Анткени бул маселелер туура чечилсе, тилдик каражаттардын ар биринин семантикалык табияты туура аныкталат. Бул сөздүктөрдү түзүү, эне тилин окутуу, фразеологизмдерди бир тилден экинчи тилге которуу жана окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү ишине олуттуу салым болот.

Бир катар эмгектерде фразеологизмдердин маани жактан өзгөчөлүгү катары алардын бир түшүнүктү билгизгендиги эсептелери айтылат. Биздин оюбузча, мындай пикир жалпысынан туура болсо да, ал фразеологизмдердин маанисинин тилдик башка бирдиктердин (мисалы, сөздүн, эркин сөз айкашынын) маанилеринен айрмасын даана, ачык көрсөтө албайт. Мунун төмөнкүдөй себептери бар:

а) фразеологизм да, сөз менен эркин сөз айкашы да бирдей түшүнүктү билгизе алат. Мисалы, буга төмөнкү фактыларды келтирүүгө болот: **эстүү** (сөз) – **эси бар** (сөз айкашы); **кубануу**, **сүйүнүү** (сөздөр) – **бити-битине батпоо** (фразеологизм). Мындай көрүнүштөр башка тилдерден да, анын ичинде орус тилинен да кездешет. Ошондуктан проф. Е.М.Галкина-Федорук мындай деп жазган: «Одно и то же содержание, т.е. понятие может быть выражено и словом, и словосочетанием, например: детеныш волчицы – волчонок; обрабатывающий землю – земледелец; место стрельбы – стрельбище; место пастыбы – пастбище; оказал помощь – помог; участвовал в борьбе – боролся. Значит, содержание мысли в данных случаях, как в слове, так и в словосочетании одинаково. А языковое оформление различно» (1957, 378).

б) Сөздүн да, фразеологизмдин да бир нече маанини, ар башка түшүнүктү билгизген учурлары бар. Мисалы, **бел** деген сөз төмөнкүдөй түшүнүктөрдү билгизет: 1) арканын жамбашка жакын ичкерээк тартып кеткен бөлүгү (поясница, талия), 2) жөлөк, таяныч, тирек (опора,

поддержка), 3) тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайыкталган жайыгыраак жери (горный хребет, горный перевал). **Жан талашуу** деген фразеологизм төмөнкү түшүнүктөрдү билгизет: 1) жан аябай катуу иштөө, жанын үрөп иштөө, 2) кандайдыр бир коркунучка, өлүмгө ж.б. каршылык көрсөтүү, андан кутулуу үчүн катуу аракеттенүү, 3) бир нерсеге ишендирүү, ынандыруу, аны далилдөө максатында мойнуна албоого аракеттенүү.

Фразеологизмдердин семантикалык өзгөчөлүгүн тилдик белгилерине карата аныктоо аракети да бар. Мындай аракетти окумуштуулар фразеологизмдердин маани жактан бир бүтүндүктү түзөрүн, бирок ал бир бүтүндүк маани андагы компоненттердин суммасы боло албастыгын белгилейт. Ошондой болсо да, айрым окумуштуулар, фразеологизмдин маани жактан бир бүтүндүктү түзө тургандыгын кубаттап, «фразеологизмдердин мааниси курамындагы компоненттердин маанисинин суммасы эмес» деген бөлүгүнө каршы чыгышат. Бул жөнүндө Н.Н.Амосова мындай деп жазган: «Непригодность этого объяснения очевидна. Термин «сумма» в математике, как известно, означает то новое число, которое содержит столько единиц, сколько их содержится в слагаемых. Однако объединение слов во всякой единице контекста – не только постоянного, но и переменного – не есть их простое сложение, которое приводило бы к количественному наращиванию их лексических значений» (1963, 83).

Биз бул пикирге толук кошулабыз. Математикада кошулуучулардын формасы, аткарган милдети, өз ара орду эске алынбай, $2+3-5$; $3+2-5$; $5-2+3$; $5-3+2$ сыяктуу туютмалардын өз ара эч кандай айырмасы жок. Ал эми тил илиминде сөздөрдүн лексикалык мааниси, формасы, аткарган милдети жана сүйлөмдөгү орду эске алынып, грамматикалык жактан өз ара уюмдашылган каражаттардын жалпы мааниси ушул шарттарга ылайык билинет. Демек, эркин да, фразеологиялык да сөз айкаштарынын жалпы маанисин курамындагы компоненттердин семантикалык «суммасы» эмес, алардын лексикалык маанисине жана грамматикалык карым-катышына ылайык пайда болуучу маани катары кароо керек.

Фразеологизмдин курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанилери күнүрттөп отуруп бүт бойдон жоюлгандыгын же кээ биринде баштапкы маанисинин анча-мынча белгиси калгандыгын байкоо мүмкүн.

Чындыгында фразеологизмдердин жалпы мааниси өзүнүн курамындагы сөздөрдүн тике маанисинин өзгөрүүгө учурашынан, ар бир сөздүн лексикалык маанисинин өтө күнүрттөп, бир бүтүндүк мааниге ширелишүүсүнөн келип чыккан. Буга проф. Х.Карасаевдин «Накыл сөздөр» аттуу эмгегиндеги кээ бир фразеологизмдердин (маселен, **аттанып түшүү**, **түшүп аттануу**) пайда болуш тарыхынан келтирилген фактылар айкын мисал боло алат (Х.Карасаев, 1995, 40).

Сөздөрдүн маанилери атоонун ыгына, б.а., предмет менен белгилан байланыштарынын мүнөзүнө карай **тике** жана **өтмө** маани деп экиге бөлүнөт.

Сөздөрдүн объективдүү чындыктагы нерсеге, кубулушка тике багытталып билдирген мааниси алардын тике мааниси болот. Маселен:

Дүрбү зат. Алысты жакын кылып көрсөтүүчү оптикалык прибор. Алар дүрбүлөрүн көздөн албай, жакынды да, алысты да карашат (Жантөшев, КТТС, 165-б.)

Сөздүн тике маанисине кошумча катары пайда болуп, түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү окшоштуктарга, жалпылыктарга негизделген маани **өтмө** маани деп аталат. Мисалы:

Арстан зат. 1. Такыр сары жүндүү, ири жырткыч айбан. Арстан катуу качырат, жумшак алат (макал). 2. *өт.* Баатыр, каарман, эр жүрөк. Арстан Манас мингени Айбанбоз сындуу аты бар («Манас»).

Фразеологизмдердин бир бүтүндүк маанисин эркин сөз тизмегиндеги өтмө маани менен чаташтырууга болбойт, анткени өтмө маани сөздөрдүн башка бир нерселерге карата колдонулушунан келип чыгып, көбүнчө көркөм чыгармаларда автордук-индивидуалдык өзгөчөлүктө колдонулса, фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси курамындагы сөздөрдүн тике маанисинин өтө эле күнүрттөп, жоюлуп кетишинен пайда болуп, эл тарабынан кепте даяр бирдик катары колдонулат.

2. Фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору

Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүндүк маанисин туюндурдуу жагынан өз ара окшошкону менен, колдонулуш шартына, тематикасына ылайык бири-биринен айырмаланат. Мына ушул өзгөчөлүктөргө ылайык алар төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлөт.

2.1. Адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер. Булар негизинен, эки топко бөлүнөт. Алардын биринчиси адамдардагы жакшы, оң сапаттарга карата колдонулса, экинчиси жаман, терс сапаттарды билгизет.

Оң сапат катары чеберчилик, калыстык, ак ниеттүүлүк, боорукерлик, марттык, баатырдык, кайраттуулук, көтөрүмдүүлүк, токтоолук ж.б. эсептелет. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык оң сапатты билгизген фразеологизмдер ич ара майда топторго бөлүнөт.

Оң сапатка, жакшы мүнөзгө терс сапат, начар мүнөз карама-каршы коюлат. Мындай жаман сапат катары оройлук менен албууттук, кыйыктык менен тоң моюндук, туруксуздук менен көйрөндүк, ушакчылык менен калпычылык, уятсыздык менен эки жүздүүлүк, зулумдук, ырайымсыздык менен ичип-жегичтик, зыкымдык менен коркоктук, чыр чыгаруучулук менен кагылыштыруучулук ж.б. эсептелет. Адамдардын мүнөзүндөгү бул өңдүү терс көрүнүштөрдү элестүү, так, таамай көрсөтүү зарылдыгы да көптөгөн фразеологизмдердин пайда болушуна себеп болгон сыяктанат.

Адамдардын терс мүнөзүн ашкерелеп көрсөткөн фразеологизмдерди да өз ичинен бир нече майда топторго бөлүүгө болот.

2.2. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер. Булар оң мамилени жана терс мамилени билгизишине ылайык өз ичинен эки топко бөлүнөт.

Оң мамилени билгизген фразеологизмдер: жакшы көрүү, жалынуу; кадырлоо, урматтоо, алкоо ж.б.

Оң мамилени билгизген фразеологизмдерге караганда терс мамилени көрсөткөн фразеологизмдер бир кыйла көп жана мазмун жагынан бай: макул болбоо, эпке көнбөө; тоотпогондукту, керсейгендикти; алдагандыкты, алдап кеткендикти; таарынгандыкты, араздашкандыкты; сүйбөгөндүктү, жактырбагандыкты, жакшы көрбөгөндүктү; аңдуу, артынан түшүү; кайраштыруу, көкүтүү, кагылыштыруу, араздаштыруу; сөгүү, тилдөө ж.б.

2.3. Адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер. Ички сезимди, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер да колдонулушу жагынан бирдей эмес. Мына ушул өзгөчөлүккө карай алар бир нече топторго бөлүнөт: сүйүнүү, жетине албоо; жашыгандык, ыйлагандык, кайгыргандык, өкүнгөндүктү; каардануу, ачуулануу маанисиндеги ж.б.

Фразеологизмдердин адамдардын мүнөзүн, сапатын, мамилесин, ички сезимин ж.б. көрсөтүүчү бул негизги топторунан башка да ар кандай маанилерди көрсөтүүчү топтору бар.

3. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер

Фразеологизмдер көп мааниге ээ болушу да мүмкүн. Ошентсе да бул маселе боюнча али бирдиктүү пикир жок. Маселен, айрым окумуштуулар фразеологизмдер үчүн көп маанилүүлүктү мүнөздүү эмес дешсе (Н.П.Рогова, 1954, 35), кээ бирөөлөрү мындай пикирди өтө ашыра баалап, фразеологизмдердин полисемиялык касиетке жетишүү мүмкүнчүлүгү жок деген пикирди айтышат. Буга Ю.Р.Гепнердин төмөнкү пикири ачык-айкын далил болот.

«Слово обозначает предмет, явление, выражает понятие. Фразеологическая единица выражает одно смысловое значение, понятие. Но этим она не столь схожа со словом, сколько отличается от него, ибо единственное значение фразеологизма – это в то же время и его единственное значение, а слово многозначно» (1965, 28).

Көпчүлүк окумуштуулар жогорудагы пикирге карама-каршы чыгышат. Мисалы, проф.С.К.Кенесбаев казак тилинин (1954), Л.Бинович орус жана немец тилдеринин (1952), В.П.Жуков орус тилинин (1965) фактыларын талдоо аркылуу фразеологизмдер үчүн да көп маанилүүлүк мүнөздүү экендигин далилдешет.

Муну кыргыз тилинин фактылары да ырастайт. Мисалы: **Жанды оозго тиштөө**. 1. Өлөр-тирилерине карабай, баарына тобокел деп киришүү. *Жеңилиш үчүн эмес, жеңүү үчүн жанын оозуна тиштеп тайманбайт* (КМ). *Жандарын оозуна тиштеп суу кечкен жигиттерди карап туруп кызды калтырак басты* (Абакиров). 2. Абдан коркуу, титиреп жүрөк заада болуу. *Бул жырткычтар кандай иштесе тырп эте албайбыз, жаныбызды оозубузга тиштеп азуусунда гана турабыз* (Касымбеков).

Бирок фразеологияда көп маанилүүлүк лексикадагыдай кенири өнүккөн эмес. Эмне үчүн? Тил илиминде бул суроого берилген жооптор ар

башкача. Мисалы, В.П.Жуков фразеологизмдердин арасында полисемиянын кенири өнүккөндүгүн алардын эркин сөз тизмеги сыяктуу речте уюшулбагандыгы, даяр бирдик катары колдонулгандыгы, курамдык туруктуулугу менен түшүндүрүүгө аракеттенет (1965, 41).

Бул пикирди ынанарлык деп эсептөөгө болбойт, анткени фразеологизмдер гана эмес, сөздөр да тилдеги бир бүтүн бирдик болуп, речте даяр материал катары колдонулат. В.П.Жуковдун пикирин туура десек, анда көп маанилүүлүк жагынан фразеологизмдер менен сөздөрдүн айырмасы болмок эмес.

Биздин оюбузча, фразеологизмдер менен сөздөрдүн көп маанилүүлүккө ээ болуу жагынан жогоркудай айырмасы, баарыдан мурда, алардын түзүлүшүнүн ар башкачалыгы менен шартталат.

Фразеологизмдердин омонимдери. Тилибизде жеке сөздөрдүн омонимдери болгон сыяктуу, өтө сейрек болсо да, фразеологизмдердин да омонимдери болот. Мисалы, **боору катуу I** – таш боор, ырайымсыз, эч кимге жан тартпаган; **боору катуу II** – аябай күлүү, күлкүсүн тыя албай ыкшып калуу. Бирок жеке, айрым сөздөрдүн омонимдери менен фразеологиялык омонимдерди бирдей түшүнүк катары кароо мүмкүн эмес, анткени жеке сөздөрдүн омонимдеринин пайда болуу себептери ар түрдүү. Мунун бир себеби жеке, айрым сөздөрдүн көп маанилүүлүгүнө байланыштуу.

Фразеологиялык көп маанилүүлүк менен фразеологиялык омонимди айырмалай билүүнүн да мааниси бар, анткени көп маанилүү фразеологизмдердин ортосунда өз ара жакындык жана кандайдыр бир байланыш бар экендиги сезилет.

Ал эми фразеологиялык омонимдердин маанилеринин ортосунда байланыш же жакындык бар экендик сезилбейт.

4. Фразеологизмдердин синонимдери ✓

Айтылуучу пикирди так, таамга ар бир стилдин өзгөчөлүгүнө ылайыктап түшүндүрүү көп маданиятын жогорулатуучу негизги белгилерден болуп эсептелет. Бул талапты канаттандыруу үчүн өз эне тилибиздеги лексикалык, фразеологизмдик бай каражаттарды, алардын арасындагы ар түрдүү карым-катышты терең билүү зарыл. Фразеологизмдердин синонимдерин изилдөө маселеси да ушул максатка ылайык келет. Анткени өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттардын бай запасына ээ болгон жана аларды өз шартына ылайык туура колдоно билген адамдын речи так да, таамай да болот. Ошентип, синонимдер бир эле каражатты кайра-кайра кайталай берүүдөн куткарып, кептин стилдик сапатын жакшыртууга, көркөмдүк өзгөчөлүгүн арттырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Ар бир тилдин өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттарын изилдөө аракети фразеологизмдин да өз ара синоним болушу мүмкүн экендигин көрсөттү. Мунун натыйжасында тил илиминде фразеологиялык

синонимдер жөнүндө түшүнүк пайда болуп, алардын мүнөздүү белгилери, жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү көрсөтүлө баштады.

Мисалы, Т.А.Бертагаев менен В.И.Зимин фразеологиялык синонимдерди «бир эле предметтик маанини туюндуруп, бири-биринен бул же тигил экспрессивдик оттенкалары же речтин ар түрдүү функциялык типтерине тиешелүүлүгү менен айырмаланган фразеологиялык сөз тизмеги» (1960, 4) катары аныктайт. Мына ушул эмгекте фразеологиялык синонимдердин варианттардан да айырмасы белгиленди.

Түрк тилдери боюнча жазылган эмгектерде да фразеологиялык синонимдердин негизги белгилери жогорку сыяктуу көрсөтүлүп жүрөт: 1) бир же бир нече мааниси боюнча толук же жарым-жартылай дал келиши; 2) фонетикалык жактан толук же жарым-жартылай дал келбей калышы; 3) контекстте толук же жарым-жартылай өз ара алмашылып колдонулушу; 4) семантикалык оттенкалары, эмоциялык-экспрессивдик мазмундуулугу, стилистикалык сапаты, башка сөздөр менен айкалышы жана речте колдонулуш жыштыгы боюнча айырмаланышы (З.Г.Ураксин, 1966, 6).

Ошентип, көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде фразеологиялык синонимдердин аныктамасы бирдей мүнөздө берилип жүрөт. Бирок фразеологиялык синонимдердин башка сөздөр менен айкалышы жагынан өз ара айырмасы болобу же жокпу деген суроо боюнча бирдиктүү пикир жок. Фразеологиялык синонимдер менен лексикалык синонимдердин бири-бирине болгон мамилеси жөнүндөгү маселе да так чечиле элек. Кыргыз тилинин фактыларына ылайык ушул маселеге да көңүл бурулду.

Тил – бүтүндөй бир система. Андагы каражаттар (тыбыштар, сөздөр, фразеологизмдер, морфемалар ж.б.) бири-бири менен эн тыгыз байланышып, өз ара шартташып отурат. Мына ошондой карым-катыштын бири болуп сөздөрдүн, фразеологизмдердин араларындагы синонимдик катыш эсептелет.

Кыргыз тилиндеги өз ара синонимдик катышты түзгөн каражаттар да объективдүү чындыктагы бир эле нерсени (кыймыл-аракетти ж.б.) ар түрдүү тыбыштык түзүлүштө атап көрсөтөт. Мисалы: **иттен чыгаруу**, **тил эмизүү** деген фразеологизмдер ар башкача айтылса да, жалпысынан бирдей маанини – «куру жооп айтуу», «курулай көңүл жубатуу», «алдап-соолап жолго салуу» маанисин билгизет.

Синоним фразеологизмдердин арасындагы негизги жалпылык объективдүү чындыктагы бир эле нерсени билгизгендигинде жана бирдей грамматикалык категорияга тиешелүү болгондугунда турат.

Кыргыз тилинин фактылары, бир жагынан, бир же бир нече фразеологизмдердин өз ара синонимдик катышты түзүшүн, экинчиден, бир же бир нече сөзгө синоним болорун көрсөтөт. Ушул өзгөчөлүктөргө ылайык **фразеологизмдин синоними** жана **синоним фразеологизмдер** деген түшүнүктөрдү пайдалануу туура сыяктанат. Мына ошол учурда **фразеологизмдердин синоними** деген термин кең түшүнүктү, б.а., фразеологизмдердин сөзгө, фразеологизмге, эркин сөз айкашына синоним

болушун жалпылап билгизет. Ал эми **синоним фразеологизмдер** деген термин бул өзгөчөлүктөрдүн баарын туюндурбастан, алардын бир гана учурун, тактап айтканда, фразеологизмдердин гана өз ара синоним болуп түшүшүн билгизет. Демек, синоним фразеологизмдер деген термин тар мааниде колдонулат.

Фразеологизмдер өздөрү менен синонимдик катышты түзгөн сөздөрдөн көпчүлүк учурда оозеки речке тиешелүүлүгү, образдуулугу жана эмоциялык-экспрессивдик сапатка ээ болушу менен айырмаланат.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин өз ара жана жеке, айрым сөздөр менен синонимдик катышындагы өзгөчөлүктөр синонимдерди төмөнкүдөй үч топко бөлүүгө мүмкүнчүлүк берет.

4.1. Семантикалык синонимдер, б.а., стилистикалык сапаты боюнча айырмаланбастан, кошумча маанилери боюнча айырмаланган синонимдер. Мисалы: **чычканга кебек алдырбаган**, **битин сыгып канын жалаган** деген фразеологизмдер стилистикалык сапаты боюнча айырмаланбайт.

4.2. Стилистикалык синонимдер, б.а., кошумча маанилери боюнча айырмаланбастан, стилистикалык сапаты боюнча айырмаланган синонимдер. Буга мисал катары фразеологизмдердин нейтралдык сапаттагы сөздөр менен синонимдик катышты түзгөн төмөнкүдөй учурларын көрсөтүүгө болот: **ич күптү** – таарыныч, нааразылык; **иш куржун** – начар, жаман ж.б. Булардын **ич күптү**, **иш куржун** дегендери оозеки речке мүнөздүү, ал эми **таарыныч**, **нааразылык**, **начар**, **жаман** деген сөздөрдө мындай чектелүү жок.

4.3. Семантикалык-стилистикалык синонимдер, б.а., кошумча маанилери жана стилистикалык сапаттары боюнча айырмаланган синонимдер. Буга төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот: **талпагын ташка жаюу** – жок кылуу, талкалоо; **күйбөгөн жери күл болуу** – ызалануу, теригүү ж.б. Мындагы фразеологизмдер өздөрү менен синонимдик катышты түзгөн сөздөргө караганда ал маанини күчөтүп түшүндүрөт.

Лингвистикалык адабияттардын көпчүлүгүндө өз ара синонимдик катыштагы каражаттардын бири негизги сөз – **доминант (доминанта)** катары каралып жүрөт. Бул жөнүндө В.А.Сиротина: «[Доминантное слово] должно быть по возможности стилистически нейтральным, лишеным каких либо дополнительных эмоционально-экспрессивных оттенков», – деп жазат (1960, 29). Бул жөнүндө Н.М.Шанский мындай дейт: «В качестве доминанты всегда выступает слово, представляющее собой стилистически нейтральную лексическую единицу, т.е. словарную единицу с «нулевой стилистической характеристикой» являющуюся простым наименованием, без какого-либо оценочного момента по отношению к тому, что ею называется» (1964, 53-54).

Мына ошол мезгилде гана доминант синонимдик катардагы калган каражаттардын жалпы маанисин түшүндүрүп, алардын кошумча маанилерин билдирип тура алат. Мындай пикир жеке, айрым сөздөр менен аларга синоним болуп түшкөн фразеологизмдердин көпчүлүгүнө туура

келет: суусоо – чанкоо – чөлдөө – каны катуу – тили оозуна батпоо, жалынуу-жалбаруу – өпкөсүн калбыр кылуу – өпкө жүрөгүн чабуу, тоотпоо – мурду балта кеспөө – кулак какпоо ж.б. Бул мисалдардагы суусоо, жалынуу, тоотпоо деген сөздөрдү, жогорку белгилерге толугу менен туура келгендиктен, доминант катары алууга болот.

5. Фразеологизмдердин варианттары

Дүйнөдө бардык нерселер өзгөрүү, бир түрдөн экинчи түргө өтүү абалында болот. Мындай көрүнүш туруктуу сөз тизмектерине, анын ичинде фразеологизмдерге да мүнөздүү, анткени күндөлүк пикир алышууда бир катар фразеологизмдердин белгилүү даражада өзгөрүүгө учураганы байкалат. Мисалы: оозуна таш//таш оозуна; тили оозуна жукпоо//оозу-оозуна жукпоо; өпкө жүрөгүн чабуу//өпкө боорун чабуу ж.б.

Фразеологизмдердин варианттары алгачкы учурда жеке, өз алдынча маселе катары каралбастан, фразеологиялык синонимдердин бир түрү катары эске алына баштаган.

Мезгилдер өтүү менен туруктуу сөз тизмектерин изилдөө, алардын арасындагы ар түрдүү карым-катышты терең байкоо иши жүргүзүлө баштады. Мунун натыйжасында ар башка фразеологизмдерден бир эле фразеологизмдин ар түрдүү варианттарын айырмалоо мүмкүнчүлүгү түзүлдү. А.Кунин өзүнүн кийинки эмгектеринде фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттардын ортосунда белгилүү жалпылык, ошону менен катар олуттуу өзгөчөлүк бар экендигин белгилеп, варианттарды синонимдерден айырмалай билүү зарыл экендигин көрсөттү (1955). Бул пикир кийинки окумуштуулар тарабынан кубатталды (Э.С.Паулаускене, 1956; Г.И.Краморенко, 1962; Р.Л.Ляндю, 1965; В.П.Жуков, 1962).

Жалпы тил илиминин кийинки мезгилдеги ийгиликтерин жана кыргыз тилинин бай фактыларын эске алганда, фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттарды бири-биринен айырмалай билүү зарыл, анткени фразеологиялык синонимдер жеке, өз алдынча, башка-башка бирдиктер болсо, фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин речте ар түрдүү өзгөрүүлөр аркылуу колдонулган түрлөрү.

5.1. Лексикалык вариант. Маанилери жана грамматикалык (синтаксистик) касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан жарым-жартылай айырмаланган варианттар лексикалык вариант деп аталат. Мисалы: бычактын мизинде – бычактын учунда – бычактын кырында.

5.2. Фонетикалык вариант. Фразеологизмдердин сөз жүрүп жаткан шартта даяр материал катары колдонулушу, ширелишкен бир бүтүн маанини билгизиши өзүнүн курамындагы кээ бир сөздөрдүн тыбыштык жактан анча-мынча өзгөрүлүп колдонулушуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Мунун натыйжасында фразеологизмдердин курамындагы айрым сөздөр фонетикалык жактан өз ара варианттык катышты түзүүгө жетишкен.

Мисалы, жети өмүрү жерге кирүү – жети омүрү жерге кирүү, ыманы ысык – ыйманы ысык.

5.3. Квантитативдик вариант. Квантитативдик вариант дегенибиз курамындагы компоненттердин толук же толук эмес колдонулушу боюнча гана айырмаланган, бирок мааниси жана грамматикалык касиети боюнча айырмаланбаган варианттар болуп эсептелет.

5.4. Грамматикалык вариант. Курамындагы сөздөрдүн саны жана сапаты боюнча айырмаланбаган, бирок морфологиялык же синтаксистик түзүлүшү (орун-тартиби) боюнча айырмаланган вариант грамматикалык вариант деп аталат. Мисалы, мурду балта кеспөө фразеологизминин биринчи компоненти атооч жөндөмөсүндө гана турбастан, табыш жөндөмөсүнүн формасында да колдонулат: мурду+н балта кеспөө. Ошондой эле: таш боор – боору таш, кара бет – бети кара.

6. Фразеологиялык антонимдер

Сөздөрдүкү сыяктуу эле, фразеологизмдердин да карама-каршы маанидеги антонимдери кезигет.

Антонимиянын критерийлери (чен-өлчөмдөрү) лексика үчүн да, фразеология үчүн да бирдей. Антонимиялык байланыштар сөздөр менен фразеологизмдердин ортосунда да, ошондой эле фразеологизм менен фразеологизмдин ортосунда да пайда болушу мүмкүн. Маселен, к-кигеси жок (оной менен тил албаган кежир, кыйык) – элпек, казаны оттон түшүү (ичип-жээрге эч нерсеси, тамак-ашы жок калуу, ач калуу) – ирегеден май агуу (тамак-ашы кенири, жайнаган бардар турмушта жашоо).

Фразеологиялык антонимдерди каршылаштыруу ыкмасы боюнча бир нече топторго бөлүнөт.

Лексикалык антонимия сыяктуу эле, фразеологиялык антонимия да өзгөрүлүүчү семантикалык категория болуп, фразеологизмдердин маанилери өзгөргөнүнө жараша алардын ортосундагы өз ара мамилелер (анын ичинде антонимиялык мамилелер) да өзгөрөт.

Фразеологиялык антонимия адамдын сапаттык мүнөзүн, ички абалын, жүрүм-туруму менен иш-аракеттерин билдирген түшүнүктөр чөйрөсүндө көбүрөөк байкалат. Фразеологиялык антонимия түшүнүктөрдүн карама-каршылыгын күчөтөт, ага эмоционалдык-экспрессиялык боёкчону кошот.

III бap «Фразеологизмдин грамматикалык мүнөздөмөсү» деп аталат. Тилдин грамматикалык түзүлүшү өзүнүн курамындагы элементтердин форма жактан өзгөрүү же өзгөрбөө даражасын, алардын өз ара байланыш типтерин, аткарган милдеттерин белгилүү нормага салып, пикир алышууга мүмкүндүк түзөт. Бул бапта фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карым-катышы, морфологиялык жана синтаксистик жактан түзүлүш үлгүлөрү, сүйлөм ичинде аткарган милдеттери изилденет.

1. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү

Фразеологизм – тилдик өзүнчө бир бүтүн бирдик, анын сөз түркүмүнө болгон карым-катышы ошол бир бүтүндүк касиети менен аныкталууга тийиш. Ошондуктан айрым окумуштуулар дал ушул өзгөчөлүккө таянып, фразеологизмдерди бир нече топторго бөлүштүрүшөт (Р.А.Маркарян, 1962; Ф.И.Зульфигарова, 1964; Г.У.Геворкян, 1967, 24-28). Биз мындай пикирге кошулабыз да, ишибизде ушул ыкманы пайдаланабыз.

Сөздөр белгилүү бир принциптердин негизинде морфологиялык жактан негизги топторго – сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт. Фразеологизмдердин сөз түркүмдөрүнө болгон катышын белгилөө үчүн да белгилүү бир принциптердин колдонулушу зарыл. Бул жагынан тил илиминде айтылган өзгөчөлүктөр ар бир тилдин бөтөнчөлүгүнө, изилдөөчүлөрдүн фактыларды талдоо ыкмасына ж.б. байланышкан сыяктанат.

Маселен, Н.М.Шанский орус тилиндеги фразеологизмдердин сөз түркүмүнө катышын аныктоо үчүн алардын маанисин, түзүлүш өзгөчөлүгүн (структурасын), синтаксистик жактан аткарган милдетин жана грамматикалык жактан тирек сөздөрдүн (стержневое слово) мүнөзүн эске алуу керек экендигин белгилейт (1963). Казак тилиндеги фразеологизмдердин шарттуу түрдө бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо үчүн ошол «фразеологизмдердин морфологиялык табияты, синтаксистик функциясы жана түзүлүш өзгөчөлүгү көңүлгө алынарын» Х. Кожаметова эскерет (1967, 19).

Кыргыз тилинин фактыларына караганда фразеологизмдердин сөз түркүмүнө болгон карым-катышын белгилөө үчүн жогоруда аталган принциптердин баары эле бирдей даражада колдонула бербейт. Маселен, Н.М.Шанский пикирине караганда, сүйлөм тибиндеги фразеологизмдерди бул же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү деп көрсөтүү мүмкүн эместей сезилет (1963, 29). Бирок кыргыз тилинин фактылары мындай пикирге дайым туура келе бербейт.

Фразеологизмдердин өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгүн эске алганда, биздин пикирибизче, акыркы компонент чоң роль ойнойт. Анткени акыркы компоненттин өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгү ошол фразеологизмдин маанисине, сүйлөм ичинде аткарган милдетине түрдүүчө таасир этет. Мисалы, бир катар фразеологизмдердин акыркы компоненти –ган формасында турганда, кандайдыр бир сын атоочко жакындашканы менен, этишке тиешелүү айрым категориялардын формасында өзгөрөт. Ошондуктан мындай фразеологизм-дер сын атоочтук эмес, этиштик фразеологизм катары каралат.

Кээ бир фразеологизмдердин акыркы компоненти зат атоочко тиешелүү айрым грамматикалык формалар менен өзгөрсө да, аларды зат атоочтук фразеологизм катары эсептөөгө мүмкүн эмес сыяктанат. Мисалы, балта-керкиси колунда деген балта керким колумда, балта керкин колунда деген сыяктуу таандык категориясы боюнча өзгөрүлөт. Ошентсе

да, мындай өзгөрүү бул фразеологизмдин зат атоочтук экендигин аныктай албайт. Себеби мындай өзгөрүү фразеологизмдердин маанисине оттенкалык өзгөчөлүктү кошкон менен, анын негизги маанисин (тын, чыйрак, шайдоот) жана синтаксистик милдетин өзгөртө албайт. Анын үстүнө таандык формалар ал компоненттин эң акыркы мүчөсү да эмес. Демек, фразеологизмдердин сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүн чечүүдө алардын өзгөрүү, өзгөрбөө өзгөчөлүгү, эгер өзгөрүлсө, акыркы компоненттин эң акыркы мүчөсү негизги ролду ойноо керек.

Жогорудагы айтылгандарды эске алуу аркылуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди төмөнкүдөй топторго бөлүү мүмкүн.

1.1. Зат атоочтук фразеологизмдер. Бул типтеги фразеологизмдер жалпысынан заттык маанини билгизип, **ким? же эмне?** деген суроолорго жооп болуп түшөт: **канды моюн** (киши өлтүргүч, кан ичкчи), **ит арка** (талаш-тартыш, чыр-чатак, ыйкы-тыйкы), **оң көзү** (ишенген киши). Зат атоочтук фразеологизмдердин маани жактан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар. Заттык маанини билгизүү менен гана чектелбестен, аны мүнөздөө, баалоо максатында да колдонулуучу фразеологизмдер: **кол жоолук, чекеге чыккан чыйкан**. Бул же тигил нерсенин чыныгы аталышын билгизе албаган, бирок ошол нерселерди тамаша иретинде атоо үчүн колдонулган фразеологизмдер: **жинди суу, бөдөнөнүн сүтү**.

Зат атоочтук фразеологизмдер сан жагынан анча көп эмес. Ошондуктан алардын түзүлүш үлгүлөрү да анчалык көп түрдүү эмес. Жыйналган фактылардын негизинде, түзүлүш үлгүлөрүн, ар бир компоненттин алгачкы мезгилдеги сөз түркүмүнө болгон катышын төмөнкүдөй топторго бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) Зат атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: **май талкан, үй күчүк, ич күптү ж.б.**

2) Сын атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: **канды моюн, оң көзү, оң колу ж.б.**

3) Кээ бир зат атоочтук фразеологизмдер түзүлүш үлгүлөрү жагынан жогоруда көрсөтүлгөн топтордун бирөөнө да туура келбейт жана ич ара бири-бирине окшошпойт. Мындай фразеологизмдер **чекеге чыккан чыйкан** (зат атооч + этиш + зат атооч), **боор толгоо** (зат атооч + кыймыл атооч), **узун сары** (сын атооч + сын атооч) ж.б.

Зат атоочко тиешелүү сөздөр жөндөмөлөр менен толук жөндөлүп, таандык болуп айтылып, ар түрдүү формада өзгөрүлө бербесе, зат атоочтук фразеологизмдер көбүнчө бирин-серин формада гана өзгөрүлөт. Зат атооч сөздөр маанисине карай энчилүү жана жалпы зат болуп бөлүнсө, фразеологизмдер демейдеги энчилүү ат катары колдонулбайт.

1.2. Сын атоочтук фразеологизмдер. Сын атооч сөздөр заттардын өңү-түсүн, даамын, формасын, кебете-кешпирин, көлөмүн, жаш өзгөчөлүгүн, бөтөнчөлүк сапатын, жытын ж.б. толуп жаткан ар түрдүү белгилерин көрсөтсө, сын атоочтук фразеологизмдердин колдонулуш тармагы мынчалык кеңири эмес. Булар көбүнчө адамдарга карата гана колдонулуп, адамга тиешелүү болгон кулк-мүнөз, жүрүш-туруш

өзгөчөлүктөрүн билгизет. Мисалы: **таш боор, жабылуу кара инген, ак көрпө жайыл, кызыл камчы** сыяктуу фразеологизмдер адамдардын кулк-мүнөзүн билгизсе, **кара далы, ээги түшкөн** дегендер жаш өзгөчөлүгүн туюндурат.

1. Зат атооч + сын атооч: **жүнү тирүү, тили узун.**

2. Зат атооч + «жок» (сөз) тибиндеги фразеологизмдер: **өпкөсү жок, күлтүгү жок ж.б.**

3. Сын атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: **кызыл камчы.**

4. Зат атооч + зат атооч тибиндеги фразеологизмдер: **жел колтук, жел өпкө ж.б.**

Морфологиялык табиятына теренирээк көңүл буруп карасак, сын атоочтук фразеологизмдерден төмөнкүдөй эки түрдүү өзгөчөлүктү байкайбыз: алардын айрымдары кепте зарылдыкка жараша сын атоочтун салыштырма даражасына тиешелүү **-ыраак** мүчөсүн кабыл алса: **жаасы катуу+ыраак, оозу бош+ыраак, жону жука+раак, ичи тар+ыраак, тили узун+ыраак**, башкаларына бул мүчө жалганбайт: **жүрөгү таш, жүзү кара, чаар ичек, чуу куйрук, куу баш.**

1.3. Тактоочтук фразеологизмдер. Бир катар фразеологизмдер тактоочтук мааниде колдонулуп, көбүнчө кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир белгинин ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн билгизет. Мындай фразеологизмдердин катарына төмөнкүлөр кирет: **чач этектен, уй түгүндөй, чала өлтүргөн жыландай, төөнүн куйругу жерге тийгенде, кызыл кар жааганда ж.б.**

Тактооч сөздөр жалпысынан аныктагыч тактоочтор жана бышыктагыч тактоочтор болуп эки топко бөлүнгөн сыяктуу тактоочтук фразеологизмдер да жалпы жонунан аныктагыч тактооч жана бышыктагыч тактооч фразеологизмдер болуп эки топко бөлүнөт.

Акыркы компоненти **-дай** мүчөсү менен бүткөн жана сын-сыпаттык маанини билгизген фразеологизмдерди кээ бир окумуштуулар сын атоочтук (адъективдик) фразеологизмдерге кошушат (Р.Р.Усипова, 1961, 32). Ал эми кыргыз тилиндеги тактоочтор жөнүндө жазылган эмгекте мындай типтеги фразеологизмдер сын атоочтук эмес, тактоочтук фразеологиялык бирдиктер катары каралган (С.Давлетов, 1961).

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, акыркы сөзүнө **-дай** мүчөсү уланган фразеологизмдердин басымдуу көпчүлүгү зат атоочка тикеден-тике багынбайт. Мындай фразеологизмдер тактооч сөздөр сыяктуу көбүнчө этиштер, кээде сын атоочтор менен айкалышып, кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир белгинин өзгөчөлүгүн билгизет. Буларга төмөнкүлөр далил болот: **жыландыч төөнү бучкакка чапкандай, камырдан кыл суургандай, ташка тамга баскандай ж.б.**

Ошондуктан акыркы сөзүнө **-дай** мүчөсү жалганган мындай фразеологизмдерди тактоочтук фразеологизм деп эсептөөгө мүмкүн сыяктанат.

Проф. Н.К.Дмитриев **-дай** мүчөсүн тактоочтун мүчөсү деп эсептеп, бул мүчө уланып турган сөздөрдү тактооч катары карайт (1948, 114).

Ошентсе да, тактоочтордон айырмаланып, бышыктагыч тактоочтук фразеологизмдер орунду, аралыкты, себепти жана максатты билдирбей, негизинен убакыт, мезгилдик маанини гана билгизет: **төөнүн куйругу жерге тийгенде, кызыл кар жааганда, карга бок чокуй электе, жер каймактаганда ж.б.** Демек, фразеологизмдер аркылуу туюндурулган орун, себеп жана максат тактоочтор кезикпейт.

1.4. Этиштик фразеологизмдер. Фразеологизмдердин ичинен сан жагынан өтө көбү этиштик фразеологизмдер болуп эсептелет. Булар грамматикалык мааниси боюнча ар кандай кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизет.

Сүйлөм ичинде этиш сөздөргө берилүүчү суроолорго жооп берет.

Этиштик фразеологизмдер көбүнчө адамдарга мүнөздүү болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизүү үчүн колдонулат. Мисалы: **боор оору, ичи эзилүү, кабыргасы кайышуу, тобо чачы тик туруу, ак эткенден так этүү, бити-битине батпоо ж.б.** сыяктуулар.

Этиштик фразеологизмдердин акыркы компоненти катары ар дайым этиштер колдонулат. Бирок мындай компоненттер этишке тиешелүү болгон грамматикалык категориялар (чак, жак, ыңгай, мамиле ж.б.) менен чектелген санда гана өзгөрөт.

Этиштик фразеологизмдерди түзүлүш өзгөчөлүгү, курамындагы компоненттердин саны жана алгачкы мезгилдеги сөз түркүмүнө ылайык б. ичинен төмөнкүдөй негизги топторго бөлүнөт.

А. Эки компоненттен турган фразеологизмдер: **канырыгы түтөө, итке минүү, сөөккө катуу.**

Б. Үч компоненттен турган фразеологизмдер: **бал тилге салуу, жержерине жетүү, тили буудай кууруу.**

В. Төрт компоненттен турган фразеологизмдер (зат атооч+зат атооч+зат атооч+этиш тибиндегилер): **биттин ичегисине кан куюу, эне сүтүн оозуна татытуу, эне сүтү оозунан кете элек.**

Этиштик фразеологизмдерге талдоо жүргүзүү аркылуу алардын эң акыркы компоненти алгачкы мезгилде этиш сөздөргө тиешелүү болгондугун байкайбыз.

1.5. Сырдык сөздүк фразеологизмдер. Фразеологизмдердин курамдык компоненттеринен сырдык сөздөр кезикпегени менен, ширелишкен жалпы мааниси боюнча сырдык сөздөргө жакындашкан кээ бир фразеологизмдер кезигет. Алар тил илимине арналган айрым эмгектерде модалдык фразеологизмдер деп аталат (В.П.Жуков, 1967, 24). Бул типтеги фразеологизмдер көбүнчө ички сезимди билгизип, каргоо, алкоо, чочуу ж.б маанилерди туюндурат да, көбүнчө экинчи жакка таандык формада айтылат: **көшөгөн көгөрсүн, кыдыр колдосун, туз урсун, кепининди же, учун узарсын, эки болбо, оозуна май, оозуна таш ж.б.**

2. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү

Синтаксис – грамматиканын экинчи бир бөлүмү. Мында сөздөрдүн өз ара айкалышы, алардын сапаттык айырмасы (сөз тизмеги жана сүйлөм), түзүлүш өзгөчөлүктөрү ж.б. изилденет.

Сөз айкашы дегенибиз экиден кем эмес сөздөрдүн грамматикалык жактан өз ара тутумдашуусу болуп эсептелет. Мындай айкалыш сөз жүрүп жаткан шартта айтылуучу пикирге ылайык сөздөрдүн тандалып түзүлгөндүгүнө же бир бүтүн, даяр материал катары дайыма айкалыша колдонулгандыгына карай эркин (өзгөрмөлүү) сөз айкалышы жана туруктуу сөз айкалышы болуп экиге бөлүнөт. Булардын биринчиси гана сыпаттоочу (описательный) грамматиканын изилдөө объектиси болуп саналат. Анткени мындай грамматика, акад. В.В.Виноградов айткандай, «копираясь на материалистическую диалектику, изучает законы построения конкретной народной речи, в которой реализуется мысль» (1954, 74).

Фразеологизмдер мүнөздүү түрдө тарыхый планда изилденүүгө тийиш.

Кыргыз тил илиминде А.Жапаров сөз айкалышын «эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн грамматикалык жактан уюмдашылган формасы» катары карап, өз ичинен сүйлөм, сөз тизмеги жана комплекстик форма деп үч топко бөлүштүргөн (1955).

2.1. Сөз тизмеги. тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш өзгөчөлүктөрү. Сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмдер болуп курамында баш мүчөлөр сыяктанган компоненттери болбогон, сүйлөмдүн түзүлүшүндө курулуш материал катары колдонулган фразеологизмдер саналат. Мындай фразеологизмдер ар бир компоненти алгачкы учурда синтаксистик жактан өз ара төмөнкүдөй жолдор менен тутумдашкан эркин сөз тизмегинен пайда болгон.

Өзгөрүлмөлүү (эркин) сөз тизмегинин түзүлүшүндөгү толук маанилүү сөздүн бири маани жактан же грамматикалык жактан тирек сөз же негизги сөз катары эсептелет, экинчиси ага багыныңкы абалда турат. Мындай сөз тизмегинин конструктивдик сапаты көбүнчө ошол негизги (тирек) сөздүн морфологиялык түзүлүшүнө ылайык аныкталат (Грамматика русского языка. Т. II, Синтаксис, ч. I, 1964, 11). Ошондуктан эркин сөз тизмеги грамматикалык жактан багындыруучу (негизги, тирек) сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө ылайык өз ичинен бир нече топко бөлүштүрүлөт. Ал эми фразеологизмдердин курамындагы компоненттер өздөрүнүн баштапкы маанисин толугу менен сактай албайт, алардын бардыгы ширелишип, бир бүтүн маанини билгизет. Ошондуктан алардын кайсынысы маани жактан негизги ролду ойнорун кесе айтуу өтө кыйын. Мисалы, **алчы-таасын жеген** деген фразеологизмдин кайсы компоненти негизги (тирек) ролду ойнорун айта албайбыз. Ошондуктан курамындагы бул же тигил компонентти маани жактан негизги деп эсептөө аркылуу фразеологизмдерди топторго бөлүштүрүүнү максатка ылайыксыз деп ойлойбуз.

2.2. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү. Сүйлөм бир сөздөн да, айтылуучу пикирге ылайык тандалып колдонулган бир нече сөздүн айкалышынан да, фразеологизмдерден да түзүлөт. Курулуш материалдарынын ушул сыяктуу ар башкалыгына ылайык сүйлөмдөрдүн түзүлүш өзгөчөлүктөрү, курамдык элементтеринин мүчөлөнүшү ар башкача болот.

Сүйлөм эркин сөз айкашынан түзүлсө, анын курамындагы ар бир сөз өз алдынча синтаксистик милдет аткарууга жарамдуу келет.

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер, үстүртөн караганда, баш мүчөлөрдөн же баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдөн түзүлгөн сыяктанып сезилет. Бирок мындай фразеологизмдердин курамындагы сөздөр жеке-жеке, өз алдынча синтаксистик функцияны аткарбайт. Алар (фразеологизмдин курамындагы сөздөр) бүт бойдон ширелишип кетип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн же бир сүйлөмдүн милдетин аткарат.

Фразеологизмдер түзүлүш үлгүсү боюнча эки тутумдуу (эки составдуу) сүйлөм менен татаал сүйлөмдөн айырмаланбайт да, сөздөрдүн айтылуучу пикирге ылайык дал ошол (сөз жүрүп жаткан) учурда тандалып түзүлбөгөндүгүнө, бир бүтүн даяр материал катары колдонулгандыгына, мүчөлөштүрүлбөгөндүгүнө карата айырмаланат.

2.3. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары. Фразеологизмдердин синтаксистик түзүлүшү жагынан сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги болуп эки топко бөлүнүшү өзгөрүүгө таптакыр учурабай турган көрүгүштөр эмес. Ал типтер речте айрым өзгөрүүлөргө учурап, биринен экинчисине да өтө алат.

Ш.Рахматуллаевдин өзбек тилиндеги фразеологизмдерге карата айткан төмөнкү пикирин кыргыз тилинин фактыларынын негизинде да кубаттоого болот: «При сохранении одной и той же семантической структуры фразеологическая единица претерпевает существенные грамматические изменения. Как на крайнюю точку изменений такого порядка, можно указать на образование одного грамматического строения (словосочетания) в другое, противоположное ему строение (в предложении)» (1961, 86). Мисалы, **текирени түгөндү** фразеологизми түзүлүш үлгүсү жактан эки тутумдуу сүйлөмгө туура келет: **текирени** – үчүнчү жакка таандык ээ, **түгөндү** өткөн чак формасындагы баяндооч сыяктуу сезилет. Эгерде ушул эле фразеологизмди **текиренин түгөттү** түрүндө колдонсок, компоненттер өз ара жогоркудай катышын жоготуп, сөз тизмегинин түзүлүш үлгүсүнө туура келет: **текиренин** – табыш жөндөмөсүндө турган тике толуктооч, **түгөттү** – толуктоочту багындырып турган сөз – баяндооч өңдөнөт. Бирок эки учурда тен «абдан чарчады», «чарчатты» деген маанини билгизет.

Сүйлөм тибиндеги фразеологизмди сөз тизмеги тибиндеги фразеологизмге айландырууда аркылуу мамиленин **-т**, **-дыр** (**-тыр**), **-ыр**, **-гыз** (**-ыз**), **-ар** мүчөлөрү аркылуу биринен экинчисине өтөт.

2.4. Фразеологизмдердин синтаксистик жактан аткарган милдеттери. Кыргыз тил илиминин өнүгүшү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн

фразеологизмдер аркылуу да туюндурула тургандыгы кийинчерээк эске алына баштады. Маселен, проф. А.Жапаровдун эмгектеринде туруктуу фразеологиялык айкалыштардын ээлик, баяндоочтук милдеттерди аткара тургандыгы көрсөтүлгөн (1964; 46, 1966). Фразеологизмдердин курамындагы ар бир сөздүн баштапкы абалын толук түрдө сактай албай, маани жактан бүт бойдон ширелишип, жеке, айрым сөздөрдүн маанисине жакындап кетиши синтаксистик жактан аткарган милдеттерине да өз таасирин тийгизген. Ошол себептүү фразеологизмдердин курамындагы ар бир компонент өз алдынча милдет аткара албай, бир гана милдетти аткарууга жөндөмдүү болуп калган.

2.4.1. Фразеологизмдердин ээлик милдетти аткарышы. Фразеологизмдердин ичинен ээлик милдетти көбүнчө зат атоочтук фразеологизмдер аткарат.

2.4.2. Фразеологизмдердин баяндоочтук милдетти аткарышы. Баяндооч синтаксистик жактан ээге гана багынып, ээнин кыймыл-аракетин, ал-абалын, ар кандай белгилерин ж.б. билгизет.

Баяндоочтор фразеологизмдер аркылуу да туюндурулат. Айрым учурларда фразеологизмдер башка сөздөр менен биргелешип да баяндооч болуп түшөт.

2.4.3. Фразеологизмдердин айкындоочтук милдетти аткарышы. Фразеологизмдер сүйлөм тизмегинде айкындооч мүчөлөрдүн да милдетин аткара алат. Фразеологизмдер айкындооч мүчөлөрдүн ар кандай түрлөрүнүн – аныктоочтун жана бышыктоочтун – милдетин аткара алат.

IV бап «Фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы» деп аталат.

1. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду

Лексикография, бир жагынан, сөздүктөр жана аларды түзүү жөнүндөгү илим болсо, экинчи жагынан, ал сөздүктөрдү түзүү практикасынын өзү.

Лексикографиянын лингвистика үчүн гана эмес, башка илимдер үчүн да зор мааниси бар, анткени илим тез жана кеңири өнүккөн азыркы доордо сөздүксүз турмуштун бир дагы чөйрөсүн элестетиш мүмкүн эмес. Илим менен техниканын кайсы гана тармагын албайлы, алардагы терминологиялык сөздүктөрдүн түзүлүшү дагы лексикографиянын негизги принциптерине таянат. Дегеле өзүн кандайдыр бир деңгээлде маданияттуу, билимдүү деп эсептеген адам өз турмушунда сөздүктөргө кайрылбай кое албайт.

Лексикография лингвистикалык эн негизги илим болгондуктан, тил илиминин тармактары менен, өзгөчө – лексикология менен, тыгыз байланышкан. Сөз менен иришкен соң, лексикография өз ишинде лексикологиянын жетишкендикеринен пайдаланат. Сөздүк түзгөн адистер сөздөрдүн “турмушун”, алардын маанилеринин, сөздөрдүн адамдын күндөлүк кебиндеги өкүм сүрүшүн иликтеп, алардын жазылыштарын,

айтылыштарын тактап, лексикологияны жаңы байкоолор жана ачылыштар менен байытып турат.

Бардык сөздүктөрдү түшүнүктөр сөздүктөрү жана лексикондор деп, эки топко бөлүүгө болот.

Түшүнүктөр сөздүгүндө, мисалы, философиялык сөздүктө, сөздөрдүн өздөрүнүн мааниси каралбастан, алар белгилеген түшүнүктөргө жана нерселерге (буюмдарга, адамдарга, окуяларга ж.б.) байланыштуу маалыматтар, ар түрдүү көз караштар берилет.

Тилдик лексикондо окурман сөздөрдүн артында турган түшүнүктөр же нерселер жөнүндө билим албай, сөздөрдүн өздөрүнүн чечмеленишин (түшүндүрмөсүн) таба алат. Андан тигил же бул сөздүн ар кандай маанилери, грамматикалык формалары, басымы, айтылыш өзгөчөлүктөрү, колдонулушу ж.б. жөнүндө маалымат ала алат. Лингвистикалык сөздүктөр (лексикондор) бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болушу мүмкүн. Бир тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр жөнүндө маалымат берилсе, эки тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр башка (экинчи бир) тилге которулуп, алардын эквиваленттери келтирилет.

Бир тилдүү сөздүктөр дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча түшүндүрмө жана тарыхый, толук жана кыскача, жалпы жана жеке (дифференциалдык), адабий жана диалектилик, фразеологиялык жана терминологиялык, орфографиялык жана орфографиялык ж.б. сөздүк болуп ич ара бөлүнүшөт. Биз бул иште фразеологиялык сөздүктөргө токтолдук.

2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүктөрү

Ар бир элдин, ар бир улуттун тилиндеги фразеологизмдердин бай запасын чогултуп, аларды белгилүү бир системага келтирип, сөздүктөр түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Мына ошол аркылуу фразеологизмдердин маанисин (же маанилерин) тактап түшүндүрүүгө, сөз маданиятын өстүрүүгө болот. Бир тилдин фразеологизмдеринин маанисин (же маанилерин) экинчи бир тилге так, туура которуу аркылуу башка тилди үйрөнүүгө зор мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Фразеологизмдерди ар тараптан (теориялык жана практикалык жактан) иликтеп чыгуу маселеси жалпы тил илиминде, анын ичинде бир катар түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө да кеңири кулач жайды. Мунун натыйжасында ар түрдүү көлөмдөгү фразеологиялык сөздүктөр жарыкка чыкты жана мындай сөздүктөрдү түзүү, басып чыгаруу иштери дагы улантылып жатат.

Жалпы лингвистикада, анын ичинде лексикография жаатында (фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү ишинде) фразеологизмдер сөздүктөрдө төмөнкүдөй принциптердин негизинде жайгаштырылып жүрөт.

1. Фразеологизмдердин ар бир компонентине ылайык жайгаштыруу принциби. Бул принцип боюнча фразеологизмдер канча компоненттен турса, ошончо жерге жайгашат.

2. Компоненттердин бирөөнү маани жактан негизги өзөк (доминант) катары эсептеп, фразеологизмдерди ошого ылайык жайгаштыруу принциби. Мындай принцип фразеологизмдердин сөздүгүн түзүү үчүн ылайыксыз, анткени фразеологизмдердин курамындагы кайсы сөз маани жактан көбүрөөк роль ойноорун бардык учурда эле так ажыратуу мүмкүн эмес.

3. Фразеологизмдерди алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принциби. Алфавит тартибине салып жайгаштыруу принциби ар бир фразеологиялык бирдиктин курамындагы сөздүн орун тартибин, тактап айтканда, андагы биринчи компонентинен баштап, акыркы компонентке чейинки ар бир тамганын катарына негизделген принцип болуп саналат.

Фразеологиялык сөздүктөр бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болушу мүмкүн. Фразеологиялык сөздүктөр түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине жата турган фразеологиялык справочник болгондуктан, мунун негизги милдети сөздүктө камтылган бардык фразеологизмдердин маанисин лексикографиялык планда талдап түшүндүрүү болуп саналат. Ар бир фразеологизмге берилген түшүндүрмө жана келтирилген мисалдар мына ушул максатка ылайык келүүгө тийиш.

Эки тилдик фразеологиялык котормо сөздүктөр тилди үйрөнүүдө, тилди үйрөтүүдө, айрыкча, фразеологизмдерди бир тилден экинчи тилге которууда кыргыз тилин кыргыз эмес мектептерде өзгө тил катары окутууда тилдик норманы бузбай, лексикалык каражаттарды өз орду менен колдоно билүүгө үйрөтө турган таяныч курал болуп эсептелет. Бул сыяктуу сөздүктөрдүн кыргыз тил илиминде, анын ичинде лексикография жаатында жаралышынын илимий теориялык да, практикалык да зор мааниси бар.

ДИССЕРТАЦИЯ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕР

Монографиялар

1. Кыргыз тилиндеги идиомалар. – Фрунзе, 1972. - 160 б.
2. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Бишкек, 2007. - 177 б.

Сөздүктөр:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (бир томдук). (М тамгасы – 445-448-б.б.; У,У,Ф,Х,Ц,Ч тамгасы – 640-721-б.б.). – Фрунзе, 1969. (Р.Бекжанова, А.Биялиев, К.Кырбашев ж.б. менен авторлош.)
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1-том. (Ж тамгасы – 271-347-б.б.). – Фрунзе, 1984. (Д.Абдылдаев, Р.Бекжанова, А.Биялиевдер менен авторлош.)
3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Сөз башы, А тамгасы – 2-47-б.б., Ж тамгасы – 80-119-б.б.; Т тамгасы – 279-291-б.б.). – Фрунзе, 1980. (Д.Абдылдаев, А.Биялиев, А.Курманалиева, Т.Назаралиевдер менен авторлош.)

4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Б тамгасы – 66-127-б.б.; Ж тамгасы – 134-201-б.б.; К тамгасы – 270-335-б.б.; У,У,Ч,Ш,Ы,Э тамгалары – 457-518-б.б.). – Бишкек, 2001. (К.Конкобаев, Ш.Жапаров менен авторлош.)

Макалалар:

1. Некоторые вопросы фразеологизмов (на материале киргизского языка). // Тр. Самарканд. гос.унив-та им.А.Навои. – 1972. – Вып.219. – С.26-30.
2. Русский язык – один из основных источников образования фразеологических оборотов и устойчивых выражений. // Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: изд-во Кыргызстан, 1981. – С.113-117.
3. Грамматический строй современного киргизского языка и сдвиги в системе словообразования. // Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: изд-во Кыргызстан, 1981. – С.124-130. (соавтор – Б.Орузбаева.)
4. К.К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндөгү фразеологизмдерди жайгаштыруу жана которуу принциптери. // Кыргыз тили кечээ, бүгүн жана эртең. – Бишкек: Илим, 2000. – 462 б.
5. Кыргыз тилин изилдөөнүн тарыхынан (К.Тыныстановдун морфологиясындагы фонетикалык маселелердин изилдениши). // Материалы науч.-практ.конференции, посвящ.60-летию образов. ИГУ им. К.Тыныстанова, ч.1. – Каракол, 2001. – 133-141-б.б.
6. Проф. Х.Карасаев жана кыргыз тил илими. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2002, №3. – 30-34-б.б.
7. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2005, №9. – 18-24-б.б.
8. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы. // Вестник иссыкульского университета. – Каракол, 2006, №7. – С.182-186
9. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. – 6-13-б.б.
10. Омонимдердин мүнөздүү белгилери жана сөздүктөрдү түзүүдө алардын ролу. // Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе: Илим, 1987. – 119 б.
11. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы. // Вестник БГУ-БГУнун жарчысы. – 2008, №2 (11). – 87-89-б.б.
12. Сын атоочтук жана тактоочтук фразеологизмдер. // Вестник БГУ –БГУнун жарчысы. – 2008, №2 (11). – 97-99-б.б.
13. Кыргыз тилин изилдөөнүн тарыхынан. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. – 89-95-б.б.
14. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. – 110-114-б.б.

15. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2008, № 20. – С.214-218.
16. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2008, № 20. – С.217-221.
17. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер. // Известия НАН КР. – Бишкек, 2008, №2. – С.9-13.
18. Фразеологиялык тизмек. // Известия НАН КР. – Бишкек, 2008, №3. – С.8-13.
19. Кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдер. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. – 2008, №3 (12). – 72-74 б.б.
20. Фразеологиялык калька. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. – 2008, №3 (12). – 74-76 б.б.

РЕЗЮМЕ

Осмонова Жусакан

Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери

10.02.01. – Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: фразеологиялык бирдик, фразеологизмдердин башка тил бирдиктеринен бөтөнчүлүктөрү, фразеологиялык бир бүтүндүк маани, фразеологизмдердин семантикалык негизги топтору, фразеологиялык көп маанилүүлүк, омонимия жана антонимия, фразеологиялык синонимдер жана варианттар, фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата бөлүнүшү, фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү, фразеологизмдердин лексикографиялык баяндалышы, бир тилдик жана эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөр.

Диссертациялык иште кыргыз тилиндеги фразеологизмдер өзгөчө тил бирдиги, фразеология өзүнчө лингвистикалык дисциплина катары изилдөөгө алынды. Бир катар башка тилдик көрүнүштөр (сөздөр, эркин сөз айкаштары, татаал сөздөр ж.б.) менен жалпылыктары болсо да, фразеологизмдердин өздөрүнө гана таандык бөтөнчөлүктөрү бар. Эгерде сөздөрдөн, анын ичинде татаал сөздөрдөн, фразеологизмдер өз экспрессивдүүлүгү, грамматикалык түзүлүшү жана өзгөрүү-өзгөрбөө даражасы менен айырмаланса, этимологиялык жактан окшош болгон эркин сөз айкаштарынан жана макал-ылакаптардар фразеологизмдерди курамындагы сөздөрдүн өз алдынча мааниси күчүрттөп, өзүнчө сүйлөм мүчөсү боло албагандыгы өзгөчөлөнтүп турат. Фразеологизмдер эркин сөз айкаштарынын олуттуу грамматикалык, семантикалык өзгөрүүсүнөн пайда болуп, байланыштуу, бир бүтүндүк мааниге ээ. Мындай маани сөздөр менен сөз айкаштарындагы өтмө мааниден айырмаланып, көркөм чыгармаларда автордук-индивидуалдык өзгөчөлүктө эмес, кепте эл

тарабынан даяр бирдик катары колдонулат. Бир бүтүндүк маанини туюндуруу жагынан фразеологизмдер бири-бирине окшош болгону менен, анын колдонулуш шартына, тематикасына ылайык өз ара өзгөчөлөнөт. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер адамдын мүнөзүн билгизүүчү, адамдардын өз ара мамилесин билгизүүчү, адамдын жандүйнөсүн билгизүүчү фразеологизмдер болуп, негизги үч семантикалык топко бөлүнөт. Лексикадагыдан азыраак көлөмдө болсо да, фразеологияда да полисемия, омонимия жана антонимия көрүнүштөрү учурайт. Фразеологизмдер жеке сөздөргө да, өз ара бири-бирине да семантикалык, стилистикалык жана семантикалык-стилистикалык синоним болуп түшөт. Фразеологизмдердин лексикалык, фонетикалык, квантитативдик, грамматикалык түзүлүшүнүн бир аз өзгөрүүсүнөн фразеологиялык варианттар пайда болот. Тирек сөздүн тигил же бул сөз түркүмүнө караштуулугуна жараша фразеологизмдердин морфологиялык топтору түзүлөт. Синтаксистик өзгөчөлүгү боюнча фразеологизмдер сөз тизмеги тибиндеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер болуп бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер түшүндүрмө жана атайын, бир тилдик же эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөрдө чагылдырылат.

Диссертацияда аталган илимий-теориялык маселелерге байланыштуу башка изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдоого алып, автор ошону менен бирге аларга карата өзүнүн жеке көз карашын, ой-пикирин да сунуш кылат.

РЕЗЮМЕ

Осмонова Жусакан

Основные вопросы кыргызской фразеологии

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01. – Кыргызский язык

Ключевые слова: фразеологическая единица, отличительные особенности фразеологизмов от других языковых единиц, фразеологически связанное значение, основные семантические группы фразеологизмов, многозначность, омонимия и антонимия в фразеологии, фразеологические синонимы и варианты, разделение фразеологизмов по частям речи, синтаксическая характеристика фразеологизмов, лексикографическое описание фразеологизмов, одноязычные и двуязычные (переводные) фразеологические словари.

В диссертационной работе фразеологизмы в кыргызском языке описываются как особая языковая единица, а фразеология рассматривается как отдельная лингвистическая дисциплина. Хотя фразеологизмы и имеют ряд общих с некоторыми другими языковыми единицами (словами, свободными словосочетаниями, сложными словами и т.д.) черт, тем не менее у них имеется целый ряд свойственных только им особенностей.